

УСКОРАЊУ
с 91

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

3

Къарачай-Черкес Республикасы

Суююнчланы Х. И.
Элкъанланы М. Къ.

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

АЛ БАШЛАНГАН ШКОЛГЪА
КИТАБ

ЮЧЮНЧЮ КЛАСС

ГРАММАТИКА,
ТЮЗ ДЖАЗЫУ,
ТИЛ ЁСДЮРЮУ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

ЮЧЮНЧЮ ЧЫКЪГЪЛАНЫ

Ставрополь китаб басманы Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск, 1977

Карач. 2007

Карачаевская
ОБЛАСТЬ
БИБЛИОТЕКА

Ёлур хар джол,
Ленинни джолундан ёзге.
Ленинизм сауду,
Туугъанды ол ёлmezге!

Ёртенланы А.

ШКОЛГЪА.

Мен барама школгъа
Айырмагъа окъургъа,
Устазымы айтханын
Эринмей толтурургъа.

Ише мен артха къалмам,
Окъуудача барырма,
Школуму бошаргъа,
Усталыкъ да алырма.

Агъач уста болурма,
Не моторну билirme,
Къралыма джарарча,
Джашау джолгъа кирirme!

Байрамукъланы Х.

АЛ КЛАССЛАДА ОКЪУЛГЪАННЫ КЪАЙТАРЫУ.

§ 1. Тауушла бла харифле.

1. Окъугъуз.

Болур ючюн урунууну джигери,
Халкъгъа керек хар бир ишни чемери,
Ишле, окъу, билим бла сауутлан,
Совет джуртну джашнай ёсген пионери!

1. Болур деген сёзню ненча тауушу барды?

2. Ол сёзде ненча ачыкъ, ненча тунакы таууш барды?

3. Назмучукъда бютеу сёзлени ачыкъ, тунакы тауушларын айырыгъыз.

4. Тауушла бла харифлени башхалыкълары неди?

5. Ачыкъ тауушланы кёргюзген харифле алфавитде ненчадыла?
Ала къайсыладыла?

6. Тунакы тауушланы кёргюзген харифле алфавитде ненчадыла?
Ала къайсыладыла?

7. Таууш кёргюзмеген харифле бармыдыла? Къайсыладыла?

2. Назмучукъну окъугъуз.

Иги сёз джомакъды, джырды,
Иги сёзсюз дуня такъырды,
Джюрек, джол да къарангыды.
Иги сёз кёз джарыкъды,
Джылы отду от джагъада,
Ол кёруулайды душманынгдан.

Тоюнг, къууанчынг—иги сёз,
Кюнде къууанчынг—иги сёз,
Кюнде таянчакъ—иги сёз,
Къаманг, кылычынг—иги сёз.

Мечиланы К.

1. Сёзде ачыкъ, тунакы таууштаны айыргъыз.
2. Къаты ачыкъла ненчадыла, къайсыладыла?
3. Джумушакъ ачыкъла ненчадыла, къайсыладыла?
4. Тунакылада зынгырдауукъланы табыгъыз.
5. Сангырау тунакыла уа къайсыладыла?
3. Алфавитни эсигизге тюшюрюб джазыгъыз. Къарачай алфавитде ненча хариф барды?
4. Хар ачыкъ хариф бла башланган экишер сёз табыб джазыгъыз.
5. Хар тунакы хариф бла башланган экишер сёз табыб джазыгъыз.
6. Назмуну сёзлерин алфавитни джоругъунда джазыгъыз.

Тансыкъ болуб кёбден бери,
Бир да чыдаб тёзалмай,
Шахарыма мен келеме,
Кенгден къараб, кёз алмай.

Бал таракълай, джити таула.
Мийик туруб, сюелиб.
Энчи салам мен береме
Минги Таугъа, ийилиб.

Хайда, джашна, чакъ, сахарым,
Кёк суула бла къайылыб.
Сени башха сахарладан
Бек сюеме айырыб.

Сюйюнчланы А.

7. Джазыучулары тукъумлары алфавит джорукъда джазыгъыз.

Пушкин А., Лермонтов М., Толстой Л., Шолохов М., Кърымшаухалланы И., Акъбайланы И., Алийланы У., Биджиланы А., Къочхарланы Къ., Джанибекланы А., Ёртенланы А., Байкъулланы Д., Орусланы М., Борлакъланы Т., Бостанланы Х., Аппаланы Х., Хубийланы О., Байрамукъланы Х., Боташланы А., Батчаланы А.-К., Горький М., Фадеев А., Гашокъланы Х., Капаланы С., Чикатуланы М.

1. Уллу харифле бла нек джазабыз быланы?
2. Дагъыда уллу харифлени къачан джазабыз?

8. Хапарчыкъны окъугъуз. Сёзледе ачыкъ, тунакы тауушланы, ачыкъланы къатыларын, джумушакъларын, тунакыланы сангырауларын, зынгырдауукъларын айырыгъыз.

Мен ючюнчю классда окъуйма. Джай мени атам къошха элтген эди. Къошну аллы бла бара эди тау суучукъ. Сууну ары джанында къозучукъла, улакъчыкъла, бузоучукъла отлай эдиле. Алагъа къарт Хасан къараб турду. Къозу кютерге бир кюн мен да бардым. Къозучукъла бир аналарына макъырадыла, бир кызыу-кызыу отлайдыла, бир тизилиб жетиб тебрейдиле. Мен да чабыб бери тьяма.

§ 2. Сёз.

|| Сёз тауушладан къуралады, бёлюмлеге бёлюнеди.
Сёз ючюн: *бал-та, о-тун.*

9. Окъугъуз.

Къолгъа къалам алыб джазгъан,
Балта бла отун джаргъан,

Юйню кирпичин тизген—
Къалай насыбды ишлеген!

Къулуйланы Къ.

Къолгъа, кирпичин, ишлеген, джаргъан деген сёзлени бёлюм-
леге бёлюб джазыгъыз.

Эсигизге тюшюрюгюз:

1. Сёзде ненча бёлюм болады?
2. Бир тизгиннге сыйымаса, сёзню экинчиге къалай кёчюрюрге керекди?

10. Сёзлени бёлюмлеге бёлюб, алгъы бурун бир бёлюмлю, аны
ызындан эки бёлюмлю, андан сора юч бёлюмлюлени джазыгъыз.

Юлгю: *тал, бу-сакъ, джа-быш-макъ.*

Такъюзюк, бусакъ, тал, чынар, шкилди, эмен, къайын,
наз, джёге, шауешик, чум, къоз, кюрюч, джабышмакъ, шем-
шер, джерк, джубран, нызы, нарат, къаудан, алысын, отлау,
ёрюш, биченлик, къышлыкъ, чаллыкъ, ханс, кырдык, гяхи-
ник, салам.

11. Сёзлени кёчюрюлгенлерича джазыгъыз.

Юлгю: *джа-бышмакъ, джабыш-макъ.*

Бузоу, тана, ууанык, ёгюз, ийнек, тайчыкъ, къозу, токъ-
лу, ишек, мангырамаз, чырпа, маркъа, кёрпе, элтир, къочхар,
къой, ирк, къызчыкъ, джашчыкъ, къууанчлы, джарашыулукъ,
окъуулу, билимли.

12. Сёзлени кёчюрюлгенлерича джазыгъыз. Экиленнген тунакы-
лагъа эс бёлюгюз. Ала сёзде бир бёлюмге тюшемидиле? Тюшмей
эселе, аланы къалай кёчюрюрге керекди?

Миллиард, миллион, тонна, маталлы, Исса, чыммакъ,
быллай, исси, уллу, бусхулла, джыйыллыкъ, тенгнге, дженг-
нге, кенгнге, сюммек, таллыкъ, къуллукъ.

13. Джазыгъыз. Белгиленген сёздеде бирча кесеклени тюблерин сызыгъыз.

Наныкъ татлыды. **Наныкъгъа** эртденбла эртде барыргъа керекди. **Наныкъланы** кёб джери чегет талалада болады. **Наныкъдан** варенье къайнатабыз. Наныкъны ийиси ариуду. Окъуб колхозда мал кютеди. Ол **малчы** болуб ишлегенли беш джыл болады. **Малчыла** къарагъан малла бек семирдиле. **Малчылыкъны** хайыры уллуду колхозгъа.

1. Сёзню къаллай кесеклери боладыла?
2. Тамыр деб аны къайсы кесегине айтадыла?
3. Аффикс деб неге айтылады?

14. Сёзлени тамырларын аффикследен сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Ю л г ю: *къарнаш-ым.*

Къарнаш, къарнашым, къарнашымда, къарнашымы, къарнашыгъыз, къарнашла, къарнашсыз, анам, ана, анамы, анангда, анасыз, анала, сен, сеннге, сенден, мен, мени, меннге, менде.

15. Окъугъуз. Чертилген сёзлени басымларына, магъаналарына эс бёлюгюз, джазыгъыз.

Ит киштикни **къууду**. Бу терек битмейди—**къууду**. **Къызчыкъ** чачын эки эшме этди. **Къызчыкъ**, чачынгы алай эшме. Биз кёб тюлбюз—экибиз. Къойладан экиси тас болгъандыла. **Джарма** хантус ич. Сен отун **джарма**. Гардошдан ийнекни къарны **кёбдю**. Уруда гардош **кёбдю**.

1. Сёзню басымы деб неге айтадыла?
2. Басымы башха бёлюмге тайса магъанасы тюрленген тёртюшер сёз табыгъыз. Аллай сёзлери болгъан айтымла къураб джазыгъыз.

§ 3. Тилни кесеклери.

16. Хапарчыкыны окъугъуз.

ЧЕГЕТЛЕНИ САКЪЛАГЪЫЗ.

Бизни къралда кѣб чегет барды. Чегетледе тюрлю-тюрлю терекле, кѣкенле ёседиле. Терекле эки тюрлю боладыла: чапракълыла, ийнелиле. Чапракълы терекле быладыла: къайын, бусакъ, эмен, джѣге, тал, джерк, къара къайын, д. а. к. Ийнелиле уа кѣб тюлдюле: нарат, нызы, наз. Быланы чапракълары, ийнеге ушаш, узун боладыла. Ийнелиле деб аны ючюн айтадыла адамла.

Чегетде кѣб джануар, къанатлы барды. Уучула ол себеден барадыла чегетге.

Чегетни хауасы ариуду, саулукъгъа игиди. Сабийле чегетни бек сюедиле. Ала андан гокка хансла, джилекле, чѣртлеуюкле джыйыб келедиле юйге.

1. Ким? деген соруугъа джууаб этген сѣзлени табыгъыз.
2. Не? деген соруугъа джууаб этген сѣзлени табыгъыз.
3. Ат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?
4. Хапарчыкъда атланы къайсы санда тургъанларын айтыгъыз, тетрадлагъа джазыгъыз.

17. 16-чы иштеги хапарчыкыны окъугъуз.

1. Къаллай? нелай? деген соруулагъа джууаб этген сѣзлени табыгъыз.

2. Сыфат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?
3. Сыфатлары болгъан айтымланы джазыгъыз.

18. Оналтынчы иштеги хапарчыкыны окъугъуз.

1. Не этеди? не этгенди? деген соруулагъа джууаб болгъан сѣзлени табыгъыз.

2. Этим деб тилни къайсы кесегине айтадыла?
3. Этимлени тетрадлагъа джазыгъыз.

§ 4. Айтым.

19. Хапарчыкыны окъугъуз.

КЪАНАТЛЫЛАНЫ КЮНЮ.

Кёб турмай джылы джерледен къанатлы шохларыбыз къайтырыкъдыла. Джашчыкъла чыпчыкълагъа юйчюкле ишлейдиле. Къызчыкъла уа джазадыла плакатла:

*ЧЫПЧЫКЪЛА БИЗНИ ШОХЛАРЫБЫЗДЫЛА!
ХОШ КЕЛДИГИЗ, КЪАНАТЛЫ ШОХЛАРЫБЫЗ!
ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ ЕЛТЮРМЕГИЗ!
УЯЛАРЫН ЧАЧМАГЪЫЗ!*

Чыпчыкъла къайтдыла. Ала бла бирге сабийлеге къуанч келди. Дерследен сора сабийле школну терек бачхасына бардыла. Кюн тийибди, джылыды. Биз джырлайбыз, алгъышлайбыз: „Сау келигиз, къанатлы шохларыбыз! Огъурлу болсунла жангы юйчюклеригиз!“ Чыпчыкълагъа этилген юйчюклени бачхалада тереклеге салдыкъ. Чыпчыкъла келиб алагъа тюшдюле. Сизни школда бармыды терек бачха? Сиз а ишлегенмисиз чыпчыкъ юйле?

1. Окъугъуз. Айтымланы табыгъыз.
2. Айгым деб неге айтадыла?
3. Хапарлаучу айтымланы табыб джазыгъыз.
4. Соруучу айтымла бармыдыла? Джазыгъыз.
5. Кёлтюртючю айтымланы табыб джазыгъыз.

20. Окъугъуз. Айтымлада башчы бла хапарчыны табыгъыз, тюблерин сыза джазыгъыз.

Биз ючюнчю классда окъуйбуз. Бизни школ ташдан ишленгенди. Классда класс къанга барды. Устаз журналны ачды. Къарачай тилни дерслеринде биз грамматиканы окъуйбуз. Бююн биз космонавтланы юсюнден сейир хапар окъудукъ. Сора биз алагъа письмо джаздыкъ.

1. Башчы деб неге айтадыла? 2. Хапарчы неди?
3. Дагъыда айтымны къаллай членлери боладыла?

С Ё З.

§ 5. Сёзню къурамы.

21. Хапарчыкъны окъугъуз.

Бизге джер бек багъалыды. Джерни байлыгъы кёбдю. Джерни тракторла бла сюрербиз. Джерге сеялкала бла урлукъ салабыз, комбайнла бла оруб, битим джыябыз. Андан сора да джерде кёб тюрлю хазна барды. Джерден алабыз нефть, кё-мюр, газ, темир, алтын дегенча байлыкъланы.

1. Хапарчыкъда джер деген сёз ненча кере тюбейди?

2. Джерге, джерде, джерден, джерни деген сёзле ненча кесекден къуралгъандыла?

3. Биринчи айтымда джер деген сёз а ненча кесекден къуралгъанды?

Сёзню къурагъан кесеклеге *сёзню къурамы* дейдиле. Сёзню къурамында не джангыз тамыр, не да тамыр бла аффикс боладыла.

Сёз ючюн: *джер* деген сёз къуру тамырдан къуралгъан сёздю. *Джерге, джерде, джерден, джерни* дегенлени къурамында уа тамырдан сора аффиксле да бардыла.

Айтымда сёзле бир-бири бла джарашыб келедиле. Аланы джарашдыргъанла сёзлени тамырларына къошулгъан аффиксле-диле.

22. Окъугъуз. Сёзлени тамырлары бла аффикслерин сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Алма, алмада, алмагъа, алмадан, алманы. Кертмеге, кертме, кертмени, кертмеде, кертмеден. Агъач, агъачдан, агъачда,

агъачны, агъачха. Сурат, суратха, суратны, суратда, суратдан, суратчы.

Юлгю: *алма-да*

23. Этимледе тамырла бла аффикслени табыгъыз, орталарына сызчыкъ сала джазыгъыз.

Тур, турлукъду, турама, турду, турсун, турма. Бур, бурлукъма, бурады, бурдум, бурсун, бурма. Хорла, хорлады, хорларма, хорларыкъма, хорласын, хорлама. Окъу, окъурукъду, окъуйма, окъуйду, окъусун, окъума, окъут.

§ 6. Сёзню тамыры.

Ана деген сыйлыды. Уллуду ананы кыйыны. Анагъа иги къара. Аанада насыб толуду. Анадан туады хар джигит.

Былайда *ана* деген сёз, айтымлада башха сёзле бла келишир ючюн, кесине аффиксле джалгъаб келеди. Хар айтымда аны аффикси тюрленеди, *ана* кеси уа тюрленмейди.

|| Сёзню тюрленмей туруучу кесегине *тамыр* дейдиле.

24. Тамыр сёзню табыгъыз. Анга къошулгъан аффиксле кыйсыладыла.

Чанача, чананы, чана, чанасы, чанагъа, чанасыз, чанада, чанала, чанадан.

25. 24-чю иштеги аффикслени кючю бла *алма*, *опас* деген тамыр сёзлени тюрлендириб джазыгъыз.

26. Джазыгъыз. *Джилек* деген тамыры болгъан сёзлени тюблерин тартыгъыз.

Джилек бек татлыды. Биз джай джилекге кёб джурюйбюз. Джилекни гитче чапракъчыкълары, кызыл халыгъа

ушаш тамырчыкълары болады. Аланы арасындан джилекни къызыл кѣзчюгю меннге келигиз дегенча къарайды. Джилекден варенье бек татлы болады.

27. Сѣзлени тюрленмеген кесеклерини тюблерин тарта джазыгъыз.

Пионер, пионерлени, пионерлеге, пионерде; кел, келдиле, келдик, келедиле, келеме; джазыучу, джаз, джазыу; сюрючю, сюр, сюрюу.

§ 7. Бир тамырлы сѣзле.

28. Окъугъуз. Сѣзлени тамырлары бла аффикслерин сызчыкъ бла айырыб джазыгъыз.

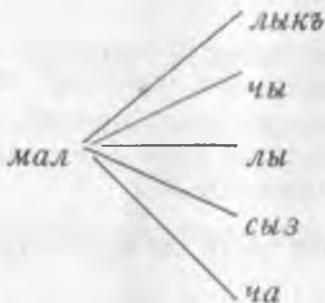
Юлгю: *Мал-чы.*

Мал, малчы, маллы, малсыз, малча. Таш, ташчы, ташлы, ташсыз, ташча. Кѣксюл, кѣгер, кѣкча. Окъу, окъугъан, окъуу, окъуй, окъур.

1. *Мал* деген тамырдан ненча сѣз къуралгъанды?
2. *Таш* дегенден а?

Бир тамырдан аффикслени кючю бла къуралгъан сѣзлеге *бир тамырлы сѣзле* дейдиле.

Аланы схемада былай кѣргюзюрге боллукъду:

29. *Таш, кѣк, окъу* деген тамырладан къуралгъан сѣзлени башындагъы юлгю бла схемаларын салыгъыз.

30. Бир тамырлы сёзлени кѡауумлаб джазыгъыз, тамырланы тюблерин сызыгъыз.

Ю лгю: *таза, тазаракъ, тазачыкъ.*

Таза, кѡызыл, тюлкю, тазаракъ, тюлкючюк, кѡоян, джел, тюлкюча, тазачыкъ, кѡызылдым, джелсиз, кѡоянчыкъ, кѡызылчыкъ, джелча, джелли, кѡоянча.

31. Бу сёзлеге бир тамырлы сёзле табыб джазыгъыз.

Сурат—суратчы	Кюн—кюнлю
Окѡуу—	Насыб—
Джазыу—	Кѡууанч—
Ат—	Тил—
Газет—	Кѡз—
Сѡз—	Кѡайгъы—
Иш—	Умут—

§ 8. Сѡзню аффикси.

32. Джазыгъыз. *Китаб* деген сѡзге кѡшулгъан *аффикслени* тюблерин сызыгъыз.

Китаб бизни шохубузду. Мен китабны бек сюеме. Китабда тюрлю-тюрлю хапарла кѡбдюле. Барыб кѡрмеген джерлеринги, окѡуб, китабдан билирге болады. Кюн сайын китабха кѡарай турсанг, билиминг ѡсгенден ѡсе барлыкъды.

Китаб деген сѡзге ненча аффикс кѡшулгъанды? Ала кѡайсыладыла?

33. Джазыгъыз. *Кѡой* деген сѡзге кѡшулгъан аффикслени тюблерин сызыгъыз.

Бизни совхоз кѡой кютеди. Омакъ совхозда кѡойчу болуб ишлейди. Кѡйдан кѡб джюн берген мал джокъду. Кѡйсуз кѡралла кѡйлу кѡралладан джюнню сатыб аладыла.

Къой деген сѣзге ненча аффикс къошулгъанды? Ала къайсыладыла? *Къой* деген сѣзню магъанасын тюрлендиргенле бармыдыла? -чу деген аффиксге эс бѣлююз. *Къой* деген сѣз бла *къойчу* деген сѣзню башхалыгъы неди?

Сѣзлени тамырларына къошулуб, джангы сѣзле къурагъан неда аланы бир-бирине джарашдыргъан кесеклеге *аффиксле* дейдиле.

34. Джазыгъыз. Сѣздеде точкаланы орунларына керекли аффикслени салыгъыз.

Къыш кет..., джаз кел.... Кюн джер... джылытады. Сабийле колхоз... болушадыла. Колхозчула бичен чал.... Биз тамбла экскурсия... барлыкъ... Сиз классда окъуй..., джаза..., сурат сала..., джырлай... . Ала ингир... клубха келлик... . Юйде биз отун джара..., сиз суу ала..., ала маллагъа суу ичире... .

35. *Джай* бла *къыш* деген тамырлагъа къошулгъан аффикслени тюблерин сыза джазыгъыз.

— *Джай* игиди. Мен *джайны* сюеме, *джайгъа* ашыгъыб джетеме. *Джууунуб*, кюнде *къызыб*, ох дейсе *джай*,—деди Мурат.

— *Огъай*, мен *къышны* сюеме. *Чанала*, конѣкла бла учаргъа, кър джуммакъ ойнаргъа ашыгъыб, *къышха* къууанабыз, *къыш* игиди,—деди Аскер. *Къышдан*, *джайдан* сен а къайсын сюесе?

36. *-ны*, *-ни* деген аффиксле джалгъанган тамырланы тюблерин сыза джазыгъыз.

Атны наллары тюшгендиле. Налны джангыдан уругъа керекди. Аскерни атасы темирчиди. Ол, темирни къыздырыб, налла этди. Туякъны джонуб хазырлады да атха нал уруб ашырды.

37. *-гга*, *-ге*, *-да*, *-де*, *-дан*, *-ден* деген аффиксле къошулгъан тамырланы табыб айтыгъыз. Джазыгъыз.

— Юйде ким барды?—деген таууш келди. От джагъада олтургъан амма, аны эштиб, эшикге чыкъды. Арбазда экеулен.

— Келигиз ичгери, джангыз менме, ишден алкъын келмегендиле, —деб чакъырды.

— Игиликге барайыкъ. Клубда колхозчуланы джыйылыуу боллукъду алты сагъатда. Сыртдан тюшгенлей, сизникиле да ары барсынла.

— Айтырма.

— Да, сау къал, амма,—деб экиси да арбаздан чыгъыб кетдиле.

38. Устазны болушлугъу бла атладан башха сёзледе да тамыр бла аффикслени табыгъыз. Бир-биринден сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Ю л г ю: *кюл-ме джаш-ха, кел-ир баш-ха.*

Кюлме джашха, келир башха. Аманнга айтсанг, кюлюр, игиге айтсанг, билир. Къалгъан ишге къар джауар. Тюлкую—тешикге, къоян—къамишге. Ишсиз турма. Эл—гуууртха, Гунай—джуууртха. Башда акъыл болмаса, эки аякъгъа кюч джетер.

39. Сёзледе устазны болушлугъу бла аффикслени табыб, тюблерин сыза джазыгъыз.

КОСМОНАВТИКАНЫ КЮНЮ—12 АПРЕЛЬ.

Адамла ары-бери кёб джурюйдюле. Ала минедиле поездлеге, кемелеге, самолётлагъа. Алая Юрий Гагариннге дери кемеге-ракетагъа киши минмегенди. Совет къралны лётчигикосмонавты дуняда биринчи болуб учханды космосха. 1961 джыл 12 апрелде, кемеге-спутникге миниб, ол Джерни тегерегине учуб айланыб келгенди. Аны ызындан совет космонавтла космосха кёб учхандыла. Аланы ичиндеди совет тиширыу

Валентина Терешкова да. Анга дери дуняда тиширыу космосха учмагъанды.

Совет къралны лётчиги-космонавты Алексей Леонов кемеден космосха биринчи болуб чыкъгъанды.

Космосха учуу энтда барады. Ким билсин, сен огъуна болурса, сохтачыкъ, Айгъа, Марсха неда Венерагъа учарыкъ! Эсге ал, ары учар ючюн, кёб затны окъургъа, эте билирге керексе. Къадалыб окъу, шохчугъум!

40. Окъугъуз. Сёзледе аффикслени табыгъыз (устазны болушлугъу бла).

КЪАЧ.

Октябрь ай джетди. Чапракъла саргъалыб, джер алтын бет алгъанды. Кюн ариу тийгенликге, хауа сууугъуракъ болгъанды. Сохтала терек бачхада кышхы алмаланы джыядыла. Алашаракъ терекледе алмаланы ууагъыракъ сабийле джыядыла. Мийик терекледен кёгетлени комсомол кызла бла джашла джыядыла. Мелхумлу къач бизге рысхыны кыызгъанмай бергенди. Бизни сынау участогубуз да иги битгенди. Быйыл биз бачхагъа мешхутну кёбюрек къуярыкъбыз. Къачда огъуна джерни теренирек сюрюб къоярыкъбыз. Ол бизге уллу битим берликди.

§ 9. Джангы сёзле къурау.

41. Окъугъуз. *Агъач* деген тамырдан къуралгъан сёзлеге эс бёлюгюз, магъаналарын ангылагъыз.

Джангы клубну эшиклерин, терезелерин этерге колхозгъа агъач керекди. Агъашчыладан эркинлик алыб, джашла чегетге бардыла. Агъачны хазыр этиб, элге ташыдыла. Дженгил огъуна эшикле бла терезелени ишледиле. Агъачсыз къумачны киши джаратмайды, агъачлыны уа соруб излейдиле. Агъачы

иги кѳумачдан пионерлеге бирча костюмла тикдиле. Пионерле джангы клубда концерт кѳргюздюле. Элчиле концертни джаратдыла.

1. *Агѳач, агѳашчы* деген сѳзлени магѳаналарында башхалыкѳ бармыды? *Агѳач, агѳачны* дегенледе уа?

2. *Агѳачлы, агѳачсыз* деген сѳзле нени билдиредиле?

3. *Агѳачы иги* бла *агѳачлы* деген сѳзлени магѳаналарында башхалыкѳ бармыды?

Агѳач—джансыз затды, *агѳашчы* адамды, *агѳачлы иги* деген магѳананы тутады, *агѳачсыз*—аман дегенни.

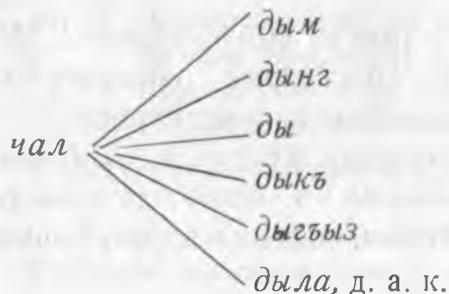
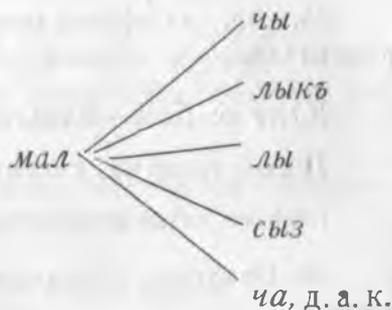
Аффиксле эки тюрлю боладыла:

1. *Сѳз тюрлендириучюле;*

2. *Сѳз кѳураучула.* Аланы схемалары былайды:

Сѳз тюрлендириучюле:

Сѳз кѳураучула:

|| Джангы сёз кьураар ючюн, тамыргъа сёз кьураучу.
аффиксле кьошаргъа керекди: чурукъ-чу, чурукъ-лукъ

42. Сёзлени аффикслерин табыгъыз, къаллайла болгъанларын айтыгъыз (сёз тюрлендириучюле, сёз кьураучула).

Къаз, къазма, къазгъыч. Тарт, тартды, тартхыч. Тут, тутхуч, тутса. Ур, ургъуч, урду. Ач, ачса, ачхыч. Сюз, сюзгюч, сюзсе. Къыр, къыргъыч. Кер, керме, кергич. Бур, бургъуч, бурду. Джаз, джазды, джазгъыч.

43. -лыкъ, -лукъ, -лик, -люк аффикслени болушлугъу бла бешишер сёз кьураб джазыгъыз.

Ю л г ю: *адам—адамлыкъ, кёлек—кёлеклик.*

44. -чы, -чу, -чи, -чю аффикслени болушлугъу бла бешишер сёз кьураб джазыгъыз.

Ю л г ю: *сатыу—сатыучу.*

45. -ла, -ле аффикслени кючю бла джангы сёзле кьурагъыз, джазыгъыз.

Ю л г ю: *баш—башла, иш—ишле.*

Джан, жарма, сюрме, исси, джоргъа.

Кесигиз энтда бешишер сёз табыгъыз.

46. Окъугъуз. Сёз кьураучу аффикслени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Сабырлыкъ бла эслилик адамгъа сый береди. 2. Марачыла, къумушчула, тебердичиле бир-бирин эришиуге чакъырдыла. 3. Уллу кёллюлюк уллулукъгъа джетдирмез. 4. Окъуу да, ёсюу да джашау излеген затладыла. 5. Коммунизм ишлеу бизни баш муратыбызды. 6. Анам бла агам тюкенден къысхач, бургъуч, къыргъыч, кергич, кирит, ачхыч, тутхуч келтирди.

§ 10. Магъаналары джууукъ неда къаршчы сёзле.

47. 1. Шекер татлыды, турма ачыды.
2. Къызла келдиле, джашла кетдиле.
3. Ингирде чыракъ джанды, джассыда джукъланды.
4. Школ бизден узакъды, сизден а джууукъду.

1. Шекер бла турманы татыулары бир-бирине ушаймыдыла?
2. Къызла бла джашланы ишлери бирчамыдыла?
3. Школгъа джюрюген бизденми тынчды, огъесе сизденми тынчды?

Сёздеде магъана джанындан бир-бирине къаршчы келгенле бардыла. Аллай сёзлеге *магъаналары къаршчы сёзле* дейдиле.

Сёз ючюн: *татлы—ачы, кел—кет, джан—джукълан, узакъ—джууукъ.*

48. *Джарыкъ—къарангы, ариу—эрши, джылы—сууукъ, къач—сюр, джат—тур, ал—бер, келтир—элт* деген сёзле болгъан айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

49. Магъанасы къаршчы келген бешишер нёгерли сёз табыгъыз. Аллай сёзлери болгъан айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

Юлгю: *кюндюз джарыкъды, кече къарангыды.*

50. 1. Пионер пионерге шохлукъ, тенглик этерге керекди.
2. Фашизм адам улуну джаууду, душманыды.
3. Керексиз токълукъ, семизлик саулукъгъа аманды.
4. Гузаба этме; ашыгъыш этсенг, джангылырса.

1. *Шохлукъ* бла *тенгликни* магъаналары бир-бирине ушаймыдыла?
2. *Джауу* бла *душманы* дегенни уллу башхалыгъы бармыды?
3. *Гузаба, ашыгъыш* дегенле не магъананы билдиредиле?

Сёзледе магъана джаны бла бир-бирине джууукъ келгенле бардыла. Аллай сёзлеге *магъаналары джууукъ сёзле* дейдиле.

Сёз ючюн: *шох—тенг, эринчек—джалкъау, джау—душман, токъ—семиз.*

51. *Батыр—таукел, хомух—матух, тири—джигер, ариу—таза, кынгыр—кыйыкъ—кыйсыкъ, тюз—туура* деген сёзле болгъан айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

52. Магъанасы джууукъ келген бешишер нёгерли сёз табыгъыз. Ол сёзлери болгъан айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

§ 11. Къош сёзле.

53. Хапарчыкъны окъугъуз.

БИЗНИ КЛАСС.

Бизни классда отуз сохта барды. Джашчыкъла, кызычыкъла да бардыла. Фатима иги окъуйду. Кеси да **къаракъаш**, **кызылууурт** кызычыкъды. Аны бла бирге олтурады **кёккёз** Светлана. Аланы алларында **сарычач** Айшат бла Светлана **къанджалбаш** юйде хоншу джашайдыла. Айшатны атасы шофёрду. Ол заводха **ташкёмюр** ташыйды. Светлана **айрыкъуйрукъ** кёгюрчюню барды. Бизни классыбыз ариу классды. Сохтала барысы иги окъуйдула. Джашчыкъла кызычыкълагъа болушадыла.

1. **Къарачач** деген сёзде ненча тамыр барды?
2. **Кызылууурт** деген сёз неледен къуралгъанды?
3. **Кёккёз** деген сёз кёзлени несин билдиреди?

|| Эки неда андан **кёб** тамырдан къуралгъан сёзлеге *къош сёзле* дейдиле.

Къош сёзлени бир къауумунда тамырла бирге джазыладыла: чалбаш, къоштиш, ташкёмюр, д. а. к. Бир къауум къош сёзде уа эки тамырны арасына дефис тартылады: абын-сюрюн, сау-эсен, ата-ана, дауур-сюйюр, д. а. к.

54. Джазыгъыз. Къош сёзлени тамырларыны тюблерин сызыгъыз.

1. Къарачай-Черкес автоном областда ташкёмюр кёб джерде чыгъады. 2. Экинчи ферманы ийнеклерини асламысы къарауузладыла. 3. Аланы ичинде акъкъашла, ёребашла да бардыла. 4. Чабакъ къармакъда къуртдан эсе джюзаякъны бек къабады.

55. Окъугъуз. Къош сёзле къурагъан тамырланы табыб айтыгъыз.

Быллай сёзле болгъан айтымла къурай джазыгъыз.

Къошкёулакъ, къарамюйюз, Ташкёмюр, акътуякъ, айютабан, алакёз, Таубий, Алтынчач, къызылджаулукъ.

56. Беш къош сёз табыгъыз. Ол сёзле болгъан айтымла къураб джазыгъыз.

§ 12. Тилни кесеклери.

Къарачай тилде кёб сёз барды. Ала барысы бирча тюлдюле. Магъаналары, тюрлениулери, айтымда къуллукълары башхады. Ол башхалыкъгъа кёре, тилни сёзлери къауумлагъа юлешинедиле. Аллай къауумлагъа *тилни кесеклери* дейдиле. Сёз ючюн: дуняда затла кёбдюле, хар затны кесини аты барды: *тау, фабрика, колхоз, эл, адам, коммунизм*, д. а. к. Быллай сёзлеге *ат* дейдиле.

Хар затны тюрсюню, бети, формасы болады: *кызыл, акъ, къара, тѣгерек, уллу, иги*, д. а. к. Быллай сѣзлеге *сыфат* дейдиле. Затланы не этгенлерин билдирген сѣзле да бардыла: *окъуйду, джырлайма, келесе, табадыла*, д. а. к. Быллай сѣзлеге *этим* дейдиле. Затланы саны барды, бир къауум сѣз аны билдиреди: *бир, беш, отуз, джюз, минг*, д. а. к. Былагъа *санау* дейдиле.

Къарачай тилни кесеклери тогъуздула:

1. Ат (*тенгиз, адам, сахар*).
2. Сыфат (*кызыл, сары, джангы*).
3. Санау (*беш, сегиз, джыйырма*).
4. Алмаш (*мен, сен, ол, биз, сиз, ала*).
5. Этим (*ишле, ишлерге, джазама, окъуйма*).
6. Сѣзлеу (*былайда, тюнене, эртденбла*).
7. Байлам (*да, эмда, ючюн*).
8. Кесекчикле (*а, майна, да*).
9. Междометие (*ах, ох, о-хахай, о-уй*).

АТ.

§ 13. Атны магъанасы.

|| Затланы атларын билдирген сѣзлеге *ат* дейдиле. || Ала ким? не? деген соруулагъа джууаб боладыла.

Ким?—Адам. Не?—Таш. Адамгъа тыйыншлы атла ким? деген соруугъа джууаб бередила, адамдан къалгъан затлагъа тыйыншлы атла не? деген соруугъа джууаб бередила.

57. Окъугъуз. Атланы алларында скобкадагъы сорууларын сала джазыгъыз.

Ю л г ю: (ким?) *кзойчу*, (не?) *таз*.

Таз, кѐлек, кѳумгѳан, кѳойчу, кѳашыкѳ, Осман, баш-лыкѳ, стакан, орундукѳ, пальто, кѐнчек, чурукѳчу, чѐгюч, кѳой, шиндик, диван, стол, кюзгю, бѐрк, чурукѳ, ѐгюз.

58. *Ким?* деген соруугѳа джууаб берген сѐзлени *не?* деген со-руугѳа джууаб этгенледен айырыб джазыгѳыз. Сорууну, атны да кѐблук санда джазыгѳыз.

	Кимле?	Неле?
Юлгю:	<i>Пионерле</i>	улакѳла

Пионер, улакѳ, айю, окѳуучу, тюлкю, бѐрю, суусар, та-на, амма, ишчи, джугѳутур, ѐгюз, аслан, сюлеусюн, кѳочхар, аджир, Хасан, Маджир, кѳойчу, кѳадыр, тѳе, кѳоян, бор-сукѳ, аття, хоншу, кѳарнаш, эгеч, школ, парта, ручка, перо, устаз.

59. Окѳугѳуз. Атланы табыб айтыгѳыз, сорууларын сала, хапар-чыкѳны джазыгѳыз.

Джаз келди, кюн кѳыздырды, кѳар эриди. Кѳанатлыла келдиле, уя ишледиле. Кѐк кюкюреди, шыбыла атылды, джангур кѳуяды. Бал чибин, ханслагѳа айланыб, бал джыяды. Джай болду, джилекле бишдиле. Тѳезде будай джетгенди. Колхоз сабан орады. Биринчи бригада кѐгет джыяды. Экинчи бригада ындыр басады.

60. Джазыгѳыз. Энци атланы бир кере, тукѳум атланы эки кере тублерин сызыгѳыз.

Юлгю: *кѐпюр, Аминат.*

Кѳарнаш, кюн, кѐпюр, Аминат, Батал, китаб, Ибрахим, директор, нартюх, Келимат, Джѐгетей, Чомур, Теберди, ур-чукѳ, Киев, Дон, Харьков, Кѳобан, юзгере, стол, Москва, Куба, Болгария.

61. Алтмышынчы иштеги тукѳум атланы кѐблук саннга салыб, аллай сѐзле болгѳан айтымла кѳурагѳыз, джазыгѳыз.

§ 14. Тюз эмда иелик атла.

62. Окъугъуз. Айтымлада *кёгюрчюн* кимники болгъанына эс бёлюгюз.

Кёгюрчюнюм барды. Кёгюрчюн огъурлу къанатлыды. Кёгюрчюнюнг къаллайды? Кёгюрчюню гурт чыгъаргъанды. Кёгюрчюнюбюз кёгюрчюнюгюзню хорлады. Кёгюрчюнлери бизникилеге къошулмасынла.

1. Биринчи айтымда *кёгюрчюн* меники болгъанын къайсы аффикстен билдик?

2. *Кёгюрчюн* сеники, аныкы болгъанын къайсы аффиксле билдиредиле?

3. *Кёгюрчюн* бизники, сизники, аланыкы болгъанын неден таныйбыз?

4. *Кёгюрчюн* деб къойсакъ, ол кимники болгъаны белгилемиди?

Зат кимники болгъанын билдирмегенлей айтылгъан атха *тюз ат* дейдиле: *парта, кёлек*.

Зат кимники болгъанын билдириб айтылгъан атха *иелик ат* дейдиле: *партам, партанг, партасы; партабыз, партагъыз, парталары*.

63. Окъугъуз. Тюз атла бла иелик атланы айыргъыз. Иелик атланы иелерин сала джазыгъыз.

Юлгю:

Тюз атла.

кюзгю

Иелик атла.

аны кюзгюсю

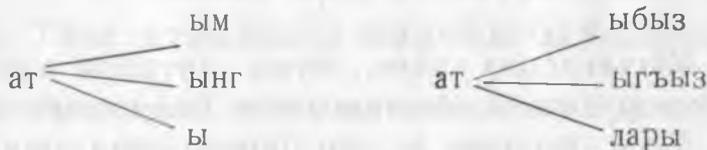
Кюзгю, биченим, отунунг, кюзгюсю, самолёт, мычхым, кечеси, кюнюнг, касса, чачы, кюнлери, мычхыларыбыз, отунларыгъыз, бичен, кече, кюн, отун, чач.

Зат кимники болгъанын билдирген аффикслеге иелик аффиксле дейдиле.

Иелик аффиксле бирлик санда зат не меники, не сеники, не аныкъы болгъанын, кёблук санда уа не бизники, не сизники, не аланыкъы болгъанын билдиредиле.

64. Бу атланы зат кимники болгъанын кёргюзген схемаларын джазыгъыз.

Ю л г ю:

Алма, кертме, чырпы, кирпи, тон, тёр, тулу, тюртю, эгеч, къарнаш.

65. Кесигиз бешишер ат табыб, аланы, 65-чи ишдеча, схемаларын джазыгъыз.

66. Атлагъа бирлик санда зат кимники болгъанын танытхан аффикслени къоша, алларында *мен, сен, ол* деген сёзлени сала джазыгъыз.

Ю л г ю: мени *школум*, сени *школунг*, аны *школу*.

Кърал, эл, совхоз, бригада, сабан, бачха, будай, нартюх, машина, трактор, комбайн, сеялка, автобус, китаб, чюгюндюр, класс, мел.

67. Алтмыш алтынчы иштеги атланы кёблук санда да джазыгъыз.

Ю л г ю: *бизни школубуз, сизни школугъуз, аланы школлары.*

§ 15. Атны болушлары.

Башха сёзле бла келишдирир ючюн, айтымда атланы ахырларына аффиксле кёшуладыла. *Пионер* деген сёзню тюрлю-тюрлю айтымлада алыб къарайыкъ:

1. *Пионер* дерсин окъуйду.
2. *Пионерни* окъууу игиди.
3. *Пионерге* махтау къагъыт берилди.
4. *Пионерни* школда бек махтайдыла.
5. *Пионерде* иги китабла бардыла.
6. *Пионерден* сабийле юлгю аладыла.

Магъанасына кёре, атны айтымда алты тюрлю формасы болады. Алагъа *атны болушлары* дейдиле.

Алты болушну да хар бирини энчи соруулары эмда сёзге кёшуллу къ аффикслери барды. Ат ол соруулагъа джууаб этеди.

Болушла:

Соруула:

Баш болуш	Ким?	<i>Адам</i>	Не?	<i>Теке.</i>
Иелик болуш	Кимни?	<i>Адамны</i>	Нени?	<i>Текени.</i>
Бериучю болуш	Кимге?	<i>Адамгъа</i>	Неге?	<i>Текеге</i>
Тамамлаучу болуш	Кимни?	<i>Адамны</i>	Нени?	<i>Текени.</i>
Орунлаучу болуш	Кимде?	<i>Адамда</i>	Неде?	<i>Текеде</i>
Башлаучу болуш	Кимден?	<i>Адамдан</i>	Неден?	<i>Текеден</i>

68. Хар болушну соруун сала джазыгъыз.

Баш	... <i>къарнаш</i>	... <i>стол</i>
Иелик	... <i>къарнашны</i>	... <i>столну</i>
Бериучу	... <i>къарнашха</i>	... <i>столгъа</i>
Тамамлаучу	... <i>къарнашны</i>	... <i>столну</i>
Орунлаучу	... <i>къарнашда</i>	... <i>столда</i>
Башлаучу	... <i>къарнашдан</i>	... <i>столдан</i>

69. Болушланы атлары бла сорууларын сала джазыгъыз.

... <i>джол</i>	... <i>Мурат</i>
... <i>джолну</i>	... <i>Муратны</i>
... <i>джолгъа</i>	... <i>Муратха</i>
... <i>джолну</i>	... <i>Муратны</i>
... <i>джолда</i>	... <i>Муратда</i>
... <i>джолдан</i>	... <i>Муратдан</i>

70. Болушланы атларын, сорууларын азбар айтыгъыз, джазыгъыз.

§ 16. Тюз атланы джалгъаныулары.

|| Атны болушлада тюрленнгенине *джалгъаныу* дейдиле.

Магъанасы адамны тутхан атла болушлада ким? кимни? кимге? кимни? кимде? кимден? деген соруулагъа джууаб боладыла. Адамдан къалгъан затланы билдирген атла уа не? нени? неге? нени? неде? неден? деген соруулагъа джууаб этедиле.

Сёз ючюн: *Асият, темирчи, бутакъ* деген атланы алайыкъ. *Асият* адам атды, *темирчини* магъанасы да адамны тутады, не ючюн десенг, адамдан башха бир джанлы да темирчи болаллыкъ тюлдю. *Бутакъны* магъанасы уа адамгъа бармайды:

Баш.	ким?	<i>Асият</i>
Иел.	кимни?	<i>Асиятны</i>
Бер.	кимге?	<i>Асиятха</i>
Там.	кимни?	<i>Асиятны</i>
Орун.	кимде?	<i>Асиятда</i>
Башл.	кимден?	<i>Асиятдан</i>

Баш.	ким?	<i>темирчи,</i>	не?	<i>бутакъ</i>
Иел.	кимни?	<i>темирчини</i>	нени?	<i>бутакъны</i>
Бер.	кимге?	<i>темирчиге</i>	неге?	<i>бутакъгъа</i>
Там.	кимни?	<i>темирчини</i>	нени?	<i>бутакъны</i>
Орун.	кимде?	<i>темирчиде</i>	неде?	<i>бутакъда</i>
Башл.	кимден.	<i>темирчиден</i>	неден?	<i>бутакъдан</i>

71. *Къарт, чана, батыр, кылыч* деген атланы джалгъаныулары этигиз. Болушланы сорууларын джазыгъыз. Беричю болушну аффиксине эс бѐлюгюз.

Баш ким? къарт, не? чана, ким? батыр, не? кылыч.

Иел.

Бер.

Там.

Орун.

Башл.

72. *Джыккыр, джара, дарман, сапын* деген сѐзлени кесигиз болушлада джалгъаб джазыгъыз. *Дарман, сапын* деген сѐздеде беричю болушну аффиксине эс бѐлюгюз.

73. *Ат* деген сѐзню айтымны магъанасына келиширча тюрлендире джазыгъыз.

Ат...кишнеди. Ахмат ат... джюген салды. Алий ат... джер салды. Умар ат ... чабдырды. Исса ат... ойнады. Хасан ат... кетди.

74. Окъугъуз. Точкаланы орунларына болушланы аффикслерин сала джазыгъыз.

КЪАР ДЖУММАКЪ ОЙНАУ.

Кече къар джауб турду да танг аласына тохтады. Эртденбла туруб къарасакъ, кюн таула... башларын кызыртыб тура. Харун бла мен, ашыгъыб, сумкала... алдыкъ, школ-

гъа тебретик. Бара-бара къар... къысыб кюрешдик, алая къар асыры къургъакъдан джуммакъ болургъа унамай эди. Экинчи бѣлюнюуге чыгъыб къарагъаныкъда, кюн къар... джумушатыб тура эди. Харун къар джуммакъ бла Локъман... урду. Мен да Харун таба атдым, алая мени джуммагъым Хасан... билегине тийди. Бизге къалгъанла да къошулуб, къар джуммакъ ойнадыкъ.

75. *Къойчу, къош, отун, он* деген сѣзлени джалгъануларын этиб джазыгъыз. Бериучю болушну аффикслерине эс бѣлююз.

76. Точкаланы орунларына болуш аффикслени сала джазыгъыз.

Къошун къызды. Исса къошун... тюбюн тюшюрдю. Къошун ... ууатдыла. Айшат къошун ... суу къуйду. Суу къошун ... тохтамады. Суу къошун... юй тюбуне тѣгюлдю.

77. Точкаланы орунларына *Харун* деген атны джарашдырыб джазыгъыз.

... инженерди. ... иши кѣбдю, алая ... ол ауур тиймейди, нек десенг, ол ишни бек сюеди. ... бир алапат портфель барды. ... аны тилеб алдыла.

78. *Къамчи, терек, дженг, джелин* деген сѣзлени кесигиз джалгъаб джазыгъыз.

79. Джазыгъыз. Басняда къара басылгъан сѣзле къайсы болушда тургъанларын билигиз.

БѢДЕНЕ.

Чалкъычыла **биченликни** чала эдиле. **Биченликде** заба тюбюнде **бѣденени уясы** барды. **Бѣдене, аш** келтириб, уясына къонду да **уяны** тѣгерегинде хансны чалыныб тургъанын кѣрдю. Ол балаларына алай айтды: „Эй, **балала**, бизге **къыйынлыкъ** келди, энди шош туругъуз, къымылдамагъыз ансы, **пелахха** къаллыкъсыз, ингирде башха джерге кѣчюрюрме“.

Балала уа, джарыкъ болгъанына къууаныб: „Анабыз къартды да, бизни ойнарыбызны суймейди“,—деб дауур этиб, сызгъырыб башладыла. Бёдене балалада къайгъы джокъ эди. Сабийле кишилеге азыкъ келтиргенлей, бёдене **балаланы** дауурларын эштдиле...

80. *Джюк, джюн, кёк, гён* деген сёзлени кесигиз джалгъаб джазыгъыз.

81. *Тюкю* деген сёзню точкаланы орунларына джарашдыра джазыгъыз.

... хыйлачы джаныуарды. ... къуйругъу узунду. Умар ... кёрмегенди. Уучу ... итни юсдюрдю. ... болмагъан харамлыкъ джокъду. Ол ташны артына букъду. Ит, кёрмей, ... озуб кетди.

Этилген ишледен кёресиз: болушланы **аффикслери** сёзню ахыр бёлюмюнде ачыкъ тауушха неда сёзню артындагъы къысыкъ тауушха кёре боладыла. Ачыкъ, къысыкъ тауушла да бирча тюлдюле, тюрлю-тюрлю-дюле. Ол себебден болуш аффикслени да тюрлюлери болады.

Схемагъа къарайыкъ.

БОЛУШ АФФИКСЛЕНИ СХЕМАСЫ.

Болушла	Соруула	Аффиксле
Баш болуш	ким?	Не?
Иелик болуш	кимни?	нени? <i>-ны, -ни, -ну, -ню</i>
Бериучу болуш	кимге?	неге? <i>-гъа, -ге, -нга, -нге, -ха</i>
Тамамлаучу болуш	кимни?	нени? <i>-ны, -ни, -ну, -ню</i>
Орунлаучу болуш	кимде?	неде? <i>-да, -де</i>
Башлаучу болуш	кимден?	неден? <i>-дан, -ден</i>

Атла кёблюк санда да джалгъанадыла. Кёблюк санны аффикслери *-ла, -ле* болгъанлары себебли, болуш аффикслени да кёблюк санда къуру эки тюрлюсю болады: иелик *-ны, -ни*, бериучю *-гъа, -ге, -ха*, тамамлаучю *-ны, -ни*, орунлаучю *-да, -де*, башлаучю *-дан, -ден*.

Баш.	кимле?	<i>къойчула</i>
Иел.	кимлени?	<i>къойчуланы</i>
Бер.	кимлегге?	<i>къойчулагъа</i>
Там.	кимлени?	<i>къойчуланы</i>
Орун	кимледе?	<i>къойчулада</i>
Башл.	кимледен?	<i>къойчуладан</i>

Баш.	неле?	<i>ишле</i>
Иел.	нелени?	<i>ишлени</i>
Бер.	нелегге?	<i>ишлеге</i>
Там.	нелени?	<i>ишлени</i>
Орун.	неледе?	<i>ишледе</i>
Башл.	неледен?	<i>ишледен</i>

82. Бу сёзлени болушлада джалгъаб джазыгъыз.

Атла, адамла, лётчикле, текеле, къойла.

83. Джазыгъыз. Айтымлада энчи эмда тукъум атланы табыб, къайсы болушда тургъанларын айырыгъыз.

ПИСЬМО.

Багъалы Мурат! Ал менден исси салам. Биринчи майны байрамы сизде къалай болду?

Байрамгъа бизни класс эртдеден огъуна хазырланыб башлагъан эди. Ючюнчю классны сохталары Биринчи майгъа „4“ бла „5“-ден башха багъа алмай тюбеширге сёз бирдик. Классда „4“-ге окъугъан экеулен бар эдиле да, биз болуш-

ханыкъда, ала да „4“ бла „5“ окъуб башладыла. Бизни класс 1 Майгъа джангы джырла хазырлагъанды, азбар этген-биз кёб назмуну. Парадха къарачай кийимле кийиб барлыкъ-быз.

Биз площадха чыкъдыкъ. Тёрт джанында джер-джерден къобуз согъулгъан, джырлагъан тауушла чыгъа эдиле. Назир Къызыл байракъны элтеди. Аскер В. И. Ленинни суратын мийик тутуб барады. Любаны къолунда ариу плакат. Къызчыкъланы къолларында гюллери. Джашчыкъла уа кёкге шарланы, кёгюрчюнлени джибердиле. Биринчи майны биз джарыкъ, къууанчлы ашырдыкъ. Сизде уа къалай болду 1 Майны байрамы?

Сау къал, эсен кёрюшейик!

Къобанланы Идрис.

84. Джазыгъыз. Айтымлада хар атны санын, болушун билгиз.

1. Коммунизм джер юсюнде бютеу халкълагъа рахатлыкъ, эркинлик, урунуу, тенглик, насыб береди. 2. Совет адамланы космосха учуулары совет халкъ бютеу джер юсюнде рахатлыкъ ючюн кюрешгенине шагъатлыкъ этеди. 3. Совет халкъ ажымсыз ийнанады бютеу дунияда рахатлыкъ хорларына.

§ 17. Иелик эмда тамамлаучу болушла.

85. Окъугъуз. Кимни? нени? деген соруулагъа джууаб болгъан сёзлени къайсы сёзле бла байланыб келгенлерин эслегиз.

1. Азретни эгечи Азретни сакълайды.
2. Сабийле китабны ичинде джазылгъан сёзню окъуйдула.

Эслеб къарагъыз да джууаб этигиз.

1. Биринчи айтымда биринчи сёз къаллай соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сёз бла байланыб келеди? Байланган сёзю тилни къайсы кесегинденди?

2. Биринчи айтымда ючюнчю сёз кьаллай соруугъа джууаб этеди? Ол кьайсы сёз бла байланыб келеди? Байланган сёзю тилни кьайсы кесегинденди?

3. Экинчи айтымда экинчи сёз кьаллай соруугъа джууаб этеди? Ол кьайсы сёз бла байланыб келеди? Байланган сёзю тилни кьайсы кесегинденди?

4. Экинчи айтымда бешинчи сёз кьаллай соруугъа джууаб этеди? Ол кьайсы сёз бла байланыб келеди? Байланган сёзю тилни кьайсы кесегинденди?

Иелик болуш бла тамамлаучу болушда атла кимни? нени? деген соруулагъа джууаб этедиле. Аланы кьалай айырыргъа боллукъду?

Иелик болушдагъы ат тилни кесеклеринден ат бла байланыб келеди: *Азретни эгечи.*

Тамамлаучу болушдагъы ат а этим бла байланыб келеди: *Азретни сакълайды.*

86. Джазыгъыз. Иелик болушдагъы атланы тюбуне бир сыз, тамамлаучу болушдагъыныкылагъа эки сыз тартыгъыз.

Ахматны кьарнашы Ахматны излейди. Ахмат тенглери бла школну арбазында бачханы кьазады, гоккаланы орнатады. Андан сора ала арбазны сибирликдиле, кьумну себерикдиле. Школну арбазын сабийле кирсиз тутадыла.

87. Окъугъуз. Иелик болушдагъы атланы сол джанына, тамамлаучу болушдагъыланы онг джанына джазыгъыз.

Ю лгю: *газетни аты; газетни окъу.*

Газетни аты. Газетни окъу. Тракторну ишлет. Тракторну чархы. Китабны окъу. Китабны тышы. Терекни бутагъы. Терекни сындырма. Кёпюрню ишле. Кёпюрню кьулагъы. Октябрёнокну джулдузу. Октябрёнокну юрет. Устазны сыйла. Устазны иши. Ийнекни сютю. Ийнекни сау. Бузоуну тый. Бузоуну тюгю. Челекни сабы. Челекни тёк.

88. Кесигиз бешишер атны иелик, тамамлаучу болушларын табыб, 73-чю ишдеча джазыгъыз.

89. Джазыгъыз. Атланы тинтиб, схемаларын тюбюндеча салыгъыз.

Совет къралны „Луна-16“ деген космос кемеси Айгъа барыб келгенди. Ол Джерден Айгъа, Айдан Джерге да адамсыз учханды. Аны автоматла джюрютгендиле. Айдан топракъ алыб къайтханды ол. Аны тинтиб, совет алимле Айны халындан хапар билгендиле.

Юлгю: Совет къралны „Луна-16“ деген космос кемеси Айгъа барыб келгенди.

Ат	Соруув	Энчилиги	Саны	Болушу	Айтымны къайсы члениди
Айгъа	Не?	Энчи	Бирлик	Бериучю	Сансыз

СЫФАТ.

§ 18. Сыфатны магъанасы.

90. Окъугъуз.

1. Байракъ къаллайды?
2. Чепкенни неллай ышаны барды?
3. Къалгъан айтымлада затланы ышанлары къаллайла болгъанларын айырыгъыз.

|| Затны ышанын билдирген, къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб болгъан сёзлеге *сыфат* дейдиле.

Сёз ючюн: *акъ* къумач, *улуу* мал, *сууукъ* суу, *акъылы* адам. Сыфат айтымда айгъакълаучу болады, затны айгъакълайды.

Сёз ючюн: *джарыкъ* кюн *тийди*. *Къууанчлы* къанатлыла *джырлайдыла*.

91. Сыфатны тюблерин сыза джазыгъыз.

Исси джерледе кюн джерни бек къыздырады. Аллаи джерледе къыш сууукъ болмайды. Джай да, къыш да терекле джашил кийиниб турадыла. Исси джерлени бир-бирлери джауумлу, бир-бирлери уа джауумсуз боладыла. Джауумлу джерледе къалын чегетле, мийик терекле ёседиле. Джауумсуз джерледе къызыл неда къара къум болады.

92. Сыфатлагъа ышанлары келишген атла къошуб джазыгъыз.

Ю лгю: *къара джамчы.*

Ингичке, базыкъ, джукъа, къалын, джумушакъ, къаты, дженгил, ауур, къара, акъ, сары, мор, джашил, къызыл, кёк, къолан, къысха, узун, мийик, алаша, кенг, тар, уллу, гитче.

93. Окъугъуз. Джазыгъыз. Сыфатланы тюблерине бир сыз, ала айгъакълагъан атланы тюблерине эки сыз тартыгъыз.

Эртденбла кюн исси болса да, кёб турмай къара булутла чууакъ кёкню басдыла. Джауарны аллы бла уллу джел келди, акъ чагъыб тургъан кёгет тереклени ары-бери чайкъады. Огъары джанындан уллу джангур келе тургъанын кёрюб, ойнай тургъан гитче сабийлени тынчлыкъсыз аналары юйге джыяр къайгъыда чабдыла. Узаймай кючлю джангур джетди. Алай болса да джазгъы джангур кёбге бармай тохтады. Ауур булутла дженгиллениб чачылдыла. Кёк джангыдан чууакъ болду. Къанатлыланы джарыкъ джырлагъан тауушлары эштилди. Ишчиле ишге джарашдыла. Сабийле да ойнаргъа чыкъдыла.

94. Сыфатланы тюблерин бир кере, ала айгъакълагъан сёзлени тюблерин эки кере сыза джазыгъыз.

Бизни элни къатында бир ариу, уллу чегет барды. Анда узун, базыкъ терекле ёседиле. Чегетни ичинде кенг талала, аланы джырыб ётген тар джолчукъла бардыла. Уллу терекле-

ни булчукъларында ариу чыпчыкъланы уялары кёрюнедиле. Чегет ууакъ къанатлыдан толуду. Ала кёк чапракъланы араларында учадыла, жарыкъ джырланы джырлайдыла.

Сабийле чегетге, къууанчлы болуб, джилек джыяргъа бардыла. Аланы насыблы дауурлары чегетни зангырдатады.

§ 19. Тюз сыфатла.

95. Окъугъуз. Солдагъы сыфатланы онгдагъыладан башхалыкъларына эс бёлююз.

Исси джерле	Джауумлу джерле
Къызыл байракъ	Саблы байракъ
Джылы хант	Татыусуз хант
Тёбен аяз	Тёбенниги аяз

1. Солдагъы сыфатлада тамыр, аффикс айырыламыды?
2. Онгдагъы сыфатланы тамырлары бла аффикслерин табыгъыз.

Тамыры, аффикси айырылмагъан сыфатлагъа *тюз сыфатла* дейдиле: *акъ, сары, къара, кёк*.

96. Тюз сыфатланы тюблерин сыза джазыгъыз.

Акъ айю северде, бузлу, сууукъ тенгизде джашайды. Анда уллу бузла, кемелеча, ары-бери барыб турадыла. Акъ айюле, аланы биринден бирине секире, сууукъ тенгизде чабакъ, джанууар тутуб, аланы ашаб джашайдыла. Ауур тюленле, къарыусуз моржла, ауур чабакъла—барысы айюге ашдыла. Акъ айю акъ тюлкюню, бууланы да ашайды. Северде къыш бек узун болады. Акъ айю къышны къыш узуну буз тешике джукълайды.

97. Тюз сыфатла къайсыладыла? Аланы айырыб джазыгъыз.

Ташлы, къызыл, юркек, джашил, бузлу, къара, сары, ташсыз, кёк, аламат, огъурлу, огъурсуз, джылауукъ, уллу,

гитче, татыулу, татыусуз, эринчек, тири, кьоркьакъ, къыз-бай.

98. Сыфатладан сора скобкада тыйыншлы сорууну сала джазыгъыз.

Мен библиотекадан джангы (...?) китаб алыб окъудум. Анда сейир (...?) хапарла джазылгъандыла. Ол хапарланы терен (...?) магъаналары барды. Мен китаб окъусам, уллу (...?) эгечим бла гитче (...?) къарнашым суйюб тынгылайдыла.

99. Сыфатлагъа атла кьоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Юлгю: *Уллу къарнашым Москвада окъуйду.*

Уллу, таза, гитче, аламат, джарыкъ, мор, къызыл, кёк, джашил, сары.

АЛМАШ.

§ 20. Алмашны магъанасы.

Мурат Москвагъа барыб келгенди. Ол сейир хапарла айтады.

Бу айтымлада сёз Муратны юсюнденди, алая экинчи айтымда Муратны аты айтылмайды, аны орнуна ол деген келеди. Дагъыда бардыла, атны, сыфатны, санауну алмашдырыб, аланы орнуна джюрюген сёзле. Сёз ючюн:

Мурат Москвагъа кетгенди. Аны ызындан мен да барлыкъма ары.

Биринчи айтымда **Мурат** деген сёзню орнуна экинчиде **аны** деген сёз келеди.

Борисни къызыл тобчугъу суугъа кетди. **Борис** джылады. „Джылама, энтда алырма аллай тобчукъ“, — деди атасы.

Биринчи айтымда **къызыл** деген сёзню ючюнчюде **аллай** деген сёз алмашдырыб келеди.

Бизни классда джыйырма джашчыкъ окъуйду. Къызчыкъла да анчадыла,

Биринчи айтымда джыйырма деген сёзню экинчиде анча деген сёз алмашдырыб келеди.

100. Къайсы сёз къайсыны орнуна келгенин айтыгъыз. Джазыгъыз, алмашланы тюблерин сызыгъыз.

Ата джуртубуз Марсха, Венерагъа талай космос кеме ийгенди. Аллай кемеле башха планеталагъа да барлыкъдыла. Ала барыб, бизге Марсдан, Венерадан джангы хапарла иедиле. Космосда учуу башлангынчы, планеталадан уллу хапарыбыз джокъ эди. Энди уа аланы юсюнден кёб загны билебиз.

Айтымлада атны, сыфатны, санауну алмашдырыб, аланы орнуна джорюучю сёзлеге *алмаш* дейдиле. Алмашла атны, сыфатны, санауну сорууларына джууаб береди.

101. Джазыгъыз. Алмашланы тюблерин тартыгъыз, ала къайсы сёзлени орнуна келгенлерин айтыгъыз.

Пионерле школгъа келгендиле. Бююн аланы отрядлары джыйылады. Устаз классха кирди. Пионерле анга ёрге къобдула. Бизни школ джангыды. Аллай школ хоншу элде да барды. Мен бир иги китабны окъудум. Аллай китабла кёб табылмайдыла. Бизни класс джюз терек орнатханды. Тёртюнчю класс да анча орнатханды.

102. Керек алмашланы сала, айтымланы джазыгъыз.

Сюрмени ... табсыз тутаса, алай ишлеяллыкъ тюлсе. Хасан, школда ... къалай окъуйса? Бююн кинода ... Гагаринни кёрдюм. ... тюнене бизге кирген эди. Ийых кюн экскурсиягъа баргъанла ... эдик. Терек бачхада ишлерге энди ... бар-

лыкъбыз. Хасан бла Хусей шохладыла. Кеслери да ... школда алапат окъуйдула. Мен билгенни ... бла ол билемисиз? Байрым кюн ... сагъат бирге дери окъугъанбыз, ... сагъат экиде да школда эдигиз, ... уа сагъат онекиде огъуна юйге кетген эдиле.

§ 21. Бетлеучю алмашла.

Айтымда сёз не мени, не сени, не аны юсюнден болады. Ишни не мен, не сен, не ол этгенин билдиреди айтым. Сёз ючюн: **Мен юйге кетеме. Сен школгъа бар. Ол дерсин окъусун.** Былай сёзле кёблук санда да келедиле: **Биз пионерлебиз. Сиз къайрысыз? Ала школгъа барадыла.**

103. Айтымлада ишни ким этгенин билиб айтыгъыз, джазыгъыз.

Мен бюгюн кёб иш тындырдым юйде. Сен а болушамыса ананга? Устаз кёб игилик этеди бизге, ол буюргъанны къадалыб этерге керекди. Ай, бир ариу джерле кёрдюк биз бюгюн! Сиз а экскурсиягъа барамысыз? Ючюнчю классны сохталары джигитледиле. Ала къуру „тёртле“ бла „бешлеге“ окъуйдула.

Ишни ким этгенин билдирген алмашлагъа *бетлеучю алмашла* дейдиле. Ала бетлени кёргюзтедиле.

Бетле ючдюле. Схемада аны былай кёргюзюрге боллукъду:

Б е т л е	Б е т л е у ч ю а л м а ш л а	
	бирлик сан	кёблук сан
1-чи бет	мен	биз
2-чи бет	сен	сиз
3-чю бет	ол	ала

104. Окъугъуз. Бетлеучю алмашланы табыгъыз.

Мен сагъат сегизде киреме дерсге. Биз тамбла заводха экскурсиягъа барлыкъбыз. Сен, иги джаш эсенг, негеринге болушуучу бол. Сиз элни огъары кыйырында джашайсыз. Тюкенден карандашла, тетрадла алды ол. Аланы пионерлеге чачарыкъды.

1. Бетлеучю алмашлары бирлик сандагъы айтымланы джазыгъыз.

2. Бетлеучю алмашлары кѣблук сандагъы айтымланы джазыгъыз.

105. Окъугъуз. Кѣблук сандагъы сѣзле бла аланы орунларына келген алмашланы бирлик саннга сала джазыгъыз.

БАТЫР КЪОЯНЛА.

Къоянчыкъла чегетде хар шыкъыртдан къоркъа эдиле. Ала бир кюнню къоркъдула, ийыкъны, айны къоркъдула, джылны къоркъдула. Андан сора ала уллу болдула. Къоркъа-къоркъа эригиб: „Биз бѣрюден да, айюден да, тюлкюден да къоркъмайбыз!“ —деб, уядан чыкъдыла.

106. *Мен, сен, ол, биз, сиз, ала,* деген алмашлары болгъан айтымла къурагъыз, джазыгъыз, алмашланы тюблерин сызыгъыз.

§ 22. Бетлеучю алмашланы джалгъаныулары.

Бетлеучю алмашла болушлада былай тюрленедиле:

Бирлик сан.

		1 бет	2 бет	3 бет
Баш	ким?	<i>мен</i>	<i>сен</i>	<i>ол</i>
Иел.	кимни?	<i>мени</i>	<i>сени</i>	<i>аны</i>
Бер.	кимге?	<i>меннге</i>	<i>сеннге</i>	<i>анга</i>
Там.	кимни?	<i>мени</i>	<i>сени</i>	<i>аны</i>
Орун.	кимде?	<i>менде</i>	<i>сенде</i>	<i>анда</i>
Башл.	кимден?	<i>менден</i>	<i>сенден</i>	<i>андан</i>

Кёблюк сан.

		1 бет	2 бет	3 бет
Баш	ким?	<i>биз</i>	<i>сиз</i>	<i>ала</i>
Иел.	кимни?	<i>бизни</i>	<i>сизни</i>	<i>аланы</i>
Бер.	кимге?	<i>бизге</i>	<i>сизге</i>	<i>алагъа</i>
Там.	кимни?	<i>бизни</i>	<i>сизни</i>	<i>аланы</i>
Орун.	кимде?	<i>бизде</i>	<i>сизде</i>	<i>алада</i>
Башл.	кимден?	<i>бизден</i>	<i>сизден</i>	<i>аладан</i>

107. Ол деген бетлеучю алмашны керекли болуш формасын сала джазыгъыз.

... келди. ... кьолунда китабы барды. ... ручка керекди. ... ручкасы джокьду. ... айыб джокьду, ручкасы сынган этгенди. ... ариу джазгъан джокьду.

108. Джазыгъыз. Алмашланы табыгъыз, къайсы санда, къайсы болушда тургъанларын айтыгъыз.

- Мурат, сен Ленинградда не кёрдюнг?
- Ленинградда уа кёб затны кёрдюм мен.
- Сени ары ким ийген эди?
- Школда иги окъуйса деб ийген эдиле мени.
- Сеннге нёгер ким эди?
- Асхат. Ол да келди бизни бла.
- Сизге ким эте эди тамадалыкъ?
- Устазыбыз эди бизни тамадабыз.
- Сизден анда кългъан болдуму?
- Огъай, биз барыбыз да бирге къайтдыкъ.

109. Джазыгъыз. Алмашланы санын, болушларын айырыгъыз.

БУЗДЖАРГЪЫЧ.

Окъуу, билим бизде бек кючлю ёсгендиле. Биз Ата джуртубузну алчы болгъанына къууанабыз. Бизде атом кючю бла джюзген, Ленин атлы бузджаргъыч кеме ишленген-

ди. Ол Севердеги буз тенгизледе джюзеди. Сиз сагъыш этчигиз, бузджаргъыч къалынлыгъы алты метрден атлагъан бузланы, чапракъны джыртханча, джарады. Ол кемелеге джол ачыб барады, ала да аны ызындан джюрюйдюле. „Ленин“ деген пелиуан бузджаргъыч аллай залим бузланы джарыб, 8—9 айны джюрюсе, урандан къуру 11—15 килограмм къоратады.

Кемелеге джол ачхандан сора да, бузджаргъыч кёб джюк ташыйды. Сиз аны суратын кёргенмисиз? Мен кёргенме. Ол бек ариуду, уллуду! Аны совет инженерле ишлегендиле. Ала окъууну, билимни кючу бла ишлегендиле бузджаргъычны.

110. *Мен* деген алмашны орнуна *ол* дегенни салыб джазыгъыз.

Мен совхозда тууар кютеме. Мени анам тюкенде, атам шахтада ишлейдиле. Меннге, иги ишлегеним ючюн, махтау къагъыт берилгенди. Менде сексан тууар барды. Фермада менден сора да кёбле ишлейдиле.

111. 110-чу иштеги айтымлагъа *сен* деген алмашны салыб джазыгъыз.

112. 110-чу иштеги айтымлагъа *биз* деген алмашны салыб джазыгъыз.

113. 110-чу иштеги айтымлагъа *сиз* деген алмашны салыб джазыгъыз.

114. 110-чу иштеги айтымлагъа *ала* деген алмашны салыб джазыгъыз.

115. Точкаланы орунларына *мен* деген алмашны керекли болуш формасын сала джазыгъыз.

... ариу Къобанны бойнунда орналгъан тау элде туугъанма. Джети джылым джетгенинде, атам ... школгъа элтиди. ... он джыл болгъанында, ючюнчю классны бошагъан эдим. ... иги окъуй эдим, ... эриниу къылыкъ джокъ эди. Атамы ... сора да беш сабийи барды. Барыбыз да окъуйбуз.

119. Мен деген алмашны бютеу болуш формалары болгъан айтымладан хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

120. 119-чу иштеги хапарчыкъда:

1. Мен деген алмашны орнуна биз дегенни салыб джазыгъыз.

2. Мен дегенни орнуна сиз деген алмашны салыб джазыгъыз.

3. Мен дегенни орнуна ала деген алмашны салыб джазыгъыз.

121. Эсигизге тюшюрююз:

1. Бирлик санда бетлеучю алмашла ненчадыла, къайсыладыла?

2. Кёблюк санда уа ненчадыла, къайсыладыла?

3. Бетлеучю алмашла къалай джалгъанадыла? Мен, ол, сиз, ала деген алмашланы джалгъаныуларын этигиз.

122. Джазыгъыз. Алмашланы тинтиб, схемаларын тюбюндеча салыгъыз.

Ай Джерни спутниги. Ол Джерни тегерегине айланады. Айны юсюнден устазны бир сейир китаблары бардыла. Аланы сабийлеге бериб окъутады ол. Мен окъуб бошасам, сеннге берирме. Бизни класс да, сизни класс да джыйылыб, Айны юсюнден окъугъаныбызны сюзген этерикбиз.

Юлгю: Ол Джерни тегерегине айланады.

Алмаш	Къаллай алмашды	Бети	Саны	Болуш	Айтымны къайсы члениди
Ол	Бетлеучю	Ючюнчю	Бирлик	Баш	Башчы

116. Бу сѣзлеге алмашла кѡшуб, айтымла кѡурагъыз, джазыгъыз.

Юлгю: *Ол чабады.*

... чабады. ... барама. ... кѡачаса. ... ашайбыз. ... учасыз. ... сѣлешедиле.

117. Бу алмашлагъа сѣзле кѡшуб, айтымла кѡурагъыз, джазыгъыз.

Юлгю: *Мен ишлейме.*

Мен ... Сени ... Бизге ... Аны ... Сизде ... Аладан Меннге ... Сиз ... Аланы ... Ол ... Сен ...

118. Суратха кѡраб, алмашланы да хайырландыра, хапарчыкъ тизиб джазыгъыз.

ЭТИМ.

§ 23. Этимни магъанасы.

123. Окъугъуз. Этимлени сорууларын сала, тюблерин сыза джазыгъыз.

Юлгю: *самолёт* (не этеди?) *учады*.

Самолет учады. Пионер окъугъанды. Сен юйге кетериксе. Тауукъ кычырды. Тууар ёкюреди. Сюрюочю джырларыкъды. Киштик чычанны тутду. Кёк кюкюрейди. Джауарыкъды. Терек ауду.

Затны не этгенин, не эте тургъанын, не этеригин кёрюзген сёзлеге *этим* дейдиле. Этим не этди? не этеди? не этерикди? деген соруулагъа джууаб береди.

124. Бу атлагъа этимле къошуб, айтымла къурагъыз.

Юлгю: *Ат чабады*.

Ат ...

Къоян ...

Суу ..

Къуш ...

Кюн ...

Адам

Терек ...

Сабий ...

Чалкъычы ...

Киштик ...

Къойчу ...

Ханс ...

Керекли сёзле: чабады, къачады, шууулдайды, учады, джылынады, сёлешеди, бююледиди, ойнайды, чалады, джукълайды, кютеди, ёседиди.

125. Точкаланы орунларына керекли этимлени сала джазыгъыз.

Ишчиле заводлада ... Малчыла мал ... Алма терекден джерге ... Къазанны отдан ... Халис эгечине письмо ... Ийнек бузоун ... Хамит Москвагъа ... Тюнене джангур ..

126. Къачда кёгетле джетселе, терек бачхада къаллай ишле этиледиле? Хапарчыкъ къурагъыз. Этимлени сорууларын сала, тюблерин сыза джазыгъыз.

Юлгю: *терек бачхада кёгетле* (не этгендиле?) *бишгендиле*.

127. Окъугъуз. Айгымлада этимлени тюблерин сыза джазыгъыз,

ПИЛ.

Индияда бир адамны пили болгъанды. Иеси, пилни кереклисича бакъмай, джегиб турду. Бир кюн пил, иесине ачыуланды да, аягъы бла басыб ёлтюрдю. Ёлген кишини къатыны джылады. Ол сабийлерин келтириб, пилни аякъларыны тюбюне атыб: „Пил! Сен быланы аталарын ёлтюрдюнг, ма энди быланы да ёлтюр!“ — деди.

Пил, сабийлеге къараб туруб, тамадаларын бурну бла кёлтюруб, кесини бойнуна миндирди. Сора джашчыкъны айтханына тынгылаб, анга къуллукъ этиб башлады.

§ 24. Этимни заманлары.

128. Окъугъуз. Хар айтымда этим билдирген ишни къачан этилгенине эс бёлюгюз. Джазыгъыз.

Ленин джашагъанды, джашайды эмда джашарыкъды. „Октябрь“ колхоз бютеу сабанын сюргенди. Ленин атлы колхоз да сюреди сабан. Чапаев атлы колхоз, сабанлагъа мешхут ташыб бошаса, сюрлюкдю.

Этимни юч заманы барды: *бусагъат заман, озгъан заман, боллукъ заман*. Этим заманына тыйыншлы сооруулагъа джууаб болады.

Бусагъат заман	Озгъан заман	Боллукъ заман
Не этеди?	Не этди?	Не этерикди?
<i>Окзуйду</i>	<i>Окзуду</i>	<i>Окзурукъду</i>

129. Бусагъат, озгъан, боллукъ заманларына кёре, этимлени юч къауум этиб джазыгъыз.

Келеди, келликди, келди. Джюзеди, джюздю, джюзерикди. Согъады, сокъду, согъарыкъды. Джырлайды, джырлады, джырларыкъды. Чабады, чабды, чабарыкъды.

Ю л г ю:

Бусагъат заман	Озгъан заман	Боллукъ заман
<i>Джюзеди</i>	<i>Джюздю</i>	<i>Джюзерикди.</i>

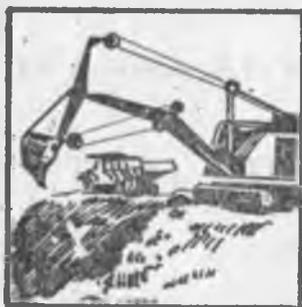
130. Айтымланы джазыгъыз. Бусагъат заманны этимлерини тюблерине бир, боллукъ заманныкъылагъа эки, озгъан заманныкъылагъа юч сыз тартыгъыз.

Хасан, къагъытны ашыгъыш джазыб, кюнде къурутду. Атасы, анасы аны аскерге барлыгъына къууанадыла. Хасан энди уллу кёллю болду. Тюнене ингирден бери юзмей джангур джауады. Мудалиф дерсин айырмагъа биледи. Ол, окъуб келсе, совхозда ишлерикди.

131. Суратлада ким не этеди?

Пионер галстугун ... Къызчыкъ сурат ... Бузоу ...

Экскаватор ... Ишчи юй ... Джашчыкъ ...

1. Айтымланы джазыгъыз, этимлени тублерин сызыгъыз.
2. Айтымлада этимлени озгъан заманнга буруб джазыгъыз.
3. Айтымлада этимлени боллукъ заманнга буруб джазыгъыз.
4. Айтымлада башчыла бла хапарчыланы юч заманда да кёблук санда джазыгъыз.

§ 25. Этимни джегилиую.

Этим санлада тюрленеди.

Санла экидиле.

1. Бирик сан
Мен окъуйма
Сен джасаса
Ол джырлайды

2. Кёблук сан
Биз окъуйбуз
Сиз джасасыз
Ала джырлайдыла

132. Этимлени санлада тюрлендиригиз.

Тур, кел, бар, окъут, сана, тебре, джек, такъ.

Этим бетледе тюрленеди. Бетле ючдюле:

1 - чи бет: мен окъуйма, биз окъуйбуз

2 - чи бет: сен окъуйса, сиз окъуйсуз

3 - чю бет: ол окъуйду, ала окъуйдула.

133. Этимлени бусагъат заманда бетледе тюрлендиригиз.

Джаз, ал, терге, ойна, болуш, ая, серме, чыкъ.

Этим заманлада тюрленеди. Заманла ючдюле:

1) Бусагъат заман: мен джазама, биз джазабыз.

2) Озгъан заман: мен джаздым, биз джаздыкъ.

3) Боллукъ заман: мен джазарыкъма, биз джазарыкъбыз.

Этимни заманлада, бетледе, санлада тюрленнгенине *этимни джегилиую* дейдиле.

134. Окъугъуз. Этимни санын, бетин, заманын айтыгъыз. Джазыгъыз.

Бизни пионер отряд бир кюн музейге экскурсиягъа барды. Къалай сейир затла кёрдюк биз анда! Таулуланы эски юлерине сейирсиндим мен. Уллу юйге къарайса да, от джагъаны, сынджырны, оджакъны кёресе. Джыйгъычда тешекле къаланыб турадыла. Мюйюшде чепкен агъач сюеледи. Бир къыз, олтуруб, чепкен согъады. Устаз бурунгу джашаудан кёб хапар айтды. Къыйын болгъанды алгъын джашау. Энди уа эллиле уллу, джарыкъ юйледе джашайдыла.

135. Этимлени бусагъат, озгъан, боллукъ заманлада, бирлик, кёблук санлада тюрлендиригиз.

Джет, ач, тут, аша, изле, табла, секир, чынга.

§ 26. Этимни бусагъат заманы.

Этимни бусагъат заманы ишни бола тургъанын билдиреди, не этеме? не этесе? не этеди? деген соруулагъа джууаб береди.

Сёз ючюн: *Мен джазама, сен окъуйса, ол ишлейди. Спутник айланады.* Этимни бу халына бетледе тюрлениую дейдиле.

Бусагъат заман этимни тамырына тунакы тауушдан сора **-а, -е**, ачыкъ тауушдан сора **-й** аффиксле, алагъа да бетлени аффикслери къошулуб къуралады: *джаз-а-ма, окъу-й-са, айлан-а-ды.* Быллай этимле ишни бусагъатда бола тургъанын билдиредиле. Была кёблюк санда да джюрюйдюле. Сёз ючюн: *Биз джазабыз. Сиз окъуйсуз. Ала ишлейдиле. Спутникле айланадыла.* Этимни бу халына санлада тюрлениую дейдиле.

136. Берилген этимледен бусагъат заманы биринчи, экинчи, ючюнчю бетледе бирлик бла кёблюк санларын къураб джазыгъыз.

Къал, чал, сал, бер, тий, эш, тый, изле, сакъла, джорт, чаб.

Юлгю:

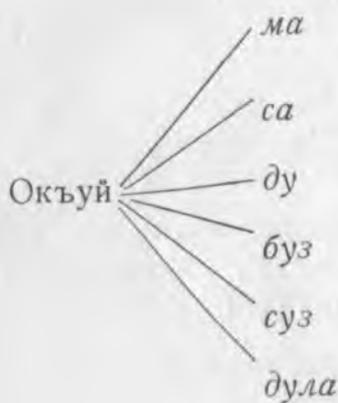
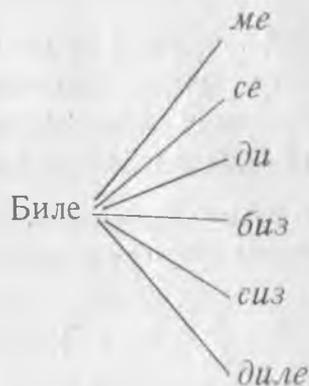
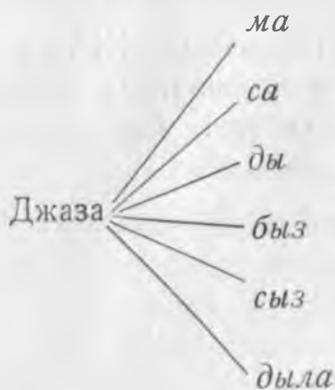
Бирлик сан	Кёблюк сан
1. Къалама	1. Къалабыз
2. Къалиса	2. Къаласыз
3. Къалады	3. Къаладыла

137. *Ал, кел* деген этимлени бусагъат заманда бетледе тюрлендиригиз.

138. Этимлени бусагъат заманда бет аффикслерини схемаларын салыгъыз.

Олтур, толтур, джакъла, джюрю, сёлеш, айт, шыбырда.

Юлгюле:

139. Таб, кир, тогъу, джюкле деген этимлени схемаларын 106-чы ишдеча этиб джазыгъыз.

140. Этимле къайсы заманда, къайсы бетдедиле?

Барады
Бараса
Барама

джырлайдыла
джырлайсыз
джырлайбыз

келесе
келеме
келеди.

141. Айтымлада бусагъат заманны этимлерини тублерин сыза джазыгъыз.

Биз джашагъан элибизни историясын джазабыз. Кёб хапар джыяр ючюн, сохтала тийре-тийреге юлешинедиле. Хар ким тийресинде къартлагъа сорады. Ала бизге кёб хапар айтадыла. Ала айтханны бютеу джазыб алабыз.

142. Назмуну окъугъуз. Этимлени табыгъыз, заманларын, бетлерин, санларын айтыгъыз, джазыгъыз.

КЪОЗУЧУКЪ.

Тум къарады къозучукъ,
Керпеслениб ойнайды,
Юзгерени къатында
Хансчыкъланы чайнайды.

Эсге тюшсе анасы,
Май-май этиб чакъырад.
Бурма тюкю къозучукъ
Къалай ариу макъырад!

Бек ашыгъыб анасы
Къозучукъгъа келеди,
Къызгъан сютюн джелининден
Баласына береди.

Джут къозучукъ, тыпырдай,
Анга мыллык атады,
Ана сютден тойгъанлай,
Зауукъ этиб джатады.

Бир арада къозучукъ
Чынгаб-чынгаб ойнайды.
Ахматчыкъ да къозайны
Бир да кёрюб тоймайды.

Бостанланы Х.

143. Назмуну окъугъуз. Этимле къайсы заманда, къайсы бетде, къайсы санда болгъанларын айтыгъыз, джазыгъыз.

Къуу тешекге миниб, киштик джатады,
Мур-мур эте, кюню алай батады.
Не берсенг да, кезюн къысыб ашайды,
Къайгъысы джокъ, бек насыблы джашайды.

Къойнубузгъа бек къубултуб алабыз,
Кесине да ашны ариуун салабыз,
Ахлу, джууукъ кибик, бирге джашайбыз,
Бир столда бирге ашайбыз.

Тешегингде къуу тюклерин къояды,
Сен бермесенг, кеси урлаб тояды,
Сен джукъласанг, юйде хата этеди,
Аякъ таууш этмей, чыгъыб кетеди.

Къулий улу Къ.

§ 27. Этимни озгъан заманы.

144. Озгъан заманны этимлерин бусагъат заман бла тенглешидириб къарагъыз. Озгъан замандагъы этимлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Мен барама—мен бардым. Сен джетесе—сен джетдинг. Ол ишлейди—ол ишледи. Биз джюрюйбюз—биз джюрюдюк. Сиз кесесиз—сиз кесдигиз. Ала джырлайдыла—ала джырладыла.

Этимни озгъан заманы иш этилиб бошалгъанын кёргюзеди, не этдим? не этдинг? не этди? деген соруулагъа джууаб береди.

Сёз ючюн: *мен салдым, сен билдинг, ол бурду, биз салдыкъ, сиз билдигиз, ала бурдула.*

Озгъан заман этимни тамырына -ды, -ди, -ду, -дю, алагъа да бет аффиксле къошулуб къуралады: джырла **ды-м**, кел-**ди-ле**, олтур-**ду-гъуз**, кюл-**дю-м**.

145. Озгъан заманны къураучу аффикслери бла бет аффикслерини тюблерин сыза джазыгъыз.

Бирлик сан.

Мен ал-ды-м, кел-ди-м, ур-ду-м, кюл-дю-м.

Сен ал-ды-нг, ур-ду-нг, кюл-дю-нг.

Ол ал-ды, кел-ди, ур-ду, кюл-дю.

Кёблюк сан.

Биз ал-ды-къ, кел-ди-к, ур-ду-къ, кюл-дю-к.

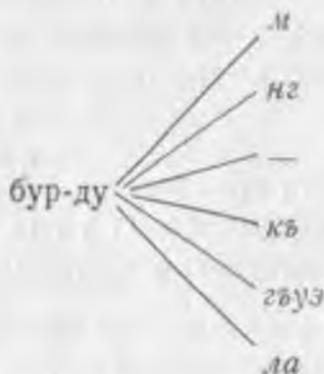
Сиз ал-ды-гъыз, кел-ди-гиз, ур-ду-гъуз, кюл-дю-гюз.

Ала ал-ды-ла, кел-ди-ле, ур-ду-ла, кюл-дю-ле.

146. Этимлени озгъан заманда бет аффикслерини схемаларын салыгъыз.

Бер, бур, сал, ёрле, чыкъ, кир, тюрт, биле, секир, окъу, джаз, джаша.

Юлгюле:

147. Чал, ат, сыла, джут, уртла, джерле деген этимлени схемаларын 146-чы ишдеча этиб джазыгъыз.

148. Этимлени санларын, заманларын, бетлерин айтыгъыз, джазыгъыз.

Джетди	олтурдула	кюдюм
Джетдинг	олтурдугъуз	кюдю
Джетдим	олтурдукъ	кюдюнг

149. Джазыгъыз. Этимлени тюблерин сызыгъыз, заманларын, санларын айтыгъыз.

Совет Союзу Коммунист партиясыны 25-чи съезди 1976 джылда болду. Съезд онунчу бешджыллыкъны планын белгиледи. Онунчу бешджыллыкъ ишни хайырлылыгъы бла хар затны асулулугъуну бешджыллыгъыды. Совет адамланы ишлери, акъыллары да бусагъатда съездни терен магъаналы бегимлерин джашауда бардырыугъа бурулгъанды, ала джигер урунадыла.

150. Назмуну юзюгюн окъугъуз. Озгъан замандагъы этимлени тюблерин сыза джазыгъыз.

ТАУЛУ КЪЫЗ.

Ма бу кёзюуде,
Зорлукъ чегиуде,
„Большевикле“ деб таууш келди.
Ала джетдиле
Тюзлюк этдиле,
Эски, чирик джашау да ёлдю...
Зорлукъ ташайды,
Тамам ушайды
Кюн тийиб эриген бузлагъа.
Эркинлик келди,

Школ берилди
Биз насыблы таулу къызлагъа.
Окъургъа бардым.
Кёб билим алдым,
Джарыкълыкъ дунияны бердиле.
Тубан чачылды.
Кёзюм ачылды,
Мени адам кибик кёрдюле.

Байкъулланы Д.

§ 28. Боллукъ заман.

151. Окъугъуз. Къара басылгъан этимле билдирген ишни къачан боллугъун айыргъыз, аланы тюблерин сыза джазыгъыз.

СОХТАЛАНЫ КЮНЮ.

Школгъа къалай джюрюрююю планын салгъанма. Ол былайды. Мен эртденбла 7 сагъатда **турлукъма**, физзарядка **этерикме**, къолуму, бетими **джууарыкъма**, **кийинникме**, ашаб бошагъанлай, школгъа **кетерикме**.

Мен школда китаб окъурма, джазарма, задач этерме. Дерсле бошалгъанлай, юйге къайтырма. Юйде ашагъандан сора, **солурукъма**, тенглерим бла **ойнарыкъма**. Андан сора дерслерими этерме. Ингирде юйде болушурма, отун джарырма, маллагъа суу ичирирма, башха джумуш да этерме.

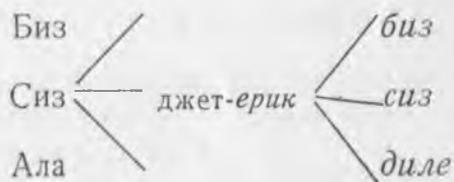
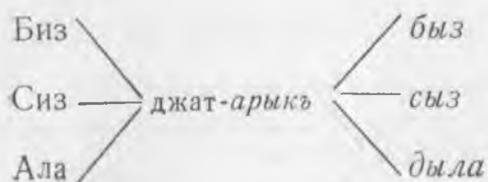
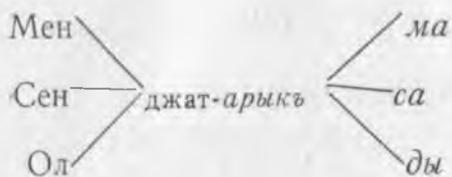
Кече дерслерими тындыргъанлай, сумкамы **джыярыкъма**, 21 сагъатда **джатарыкъма**.

Этимни боллукъ заманы иш энди боллукъ заманда этиллигин билдиреди. Не этерикме? не этериксе? не этерикди? деген соруулагъа джууаб болады ол.

Сёз ючюн: *Мен ишлерикме, сен чаллыкъса, ол учарыкъды.*

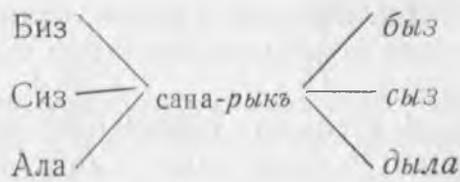
Этимни боллукъ заманы былай къуралады:

1. Этимни тамырыны арт тауушу кысыкъ болса, *-арыкъ, -ерик* аффикслени бири кьошулуб, андан сора бет аффиксле келедиле:

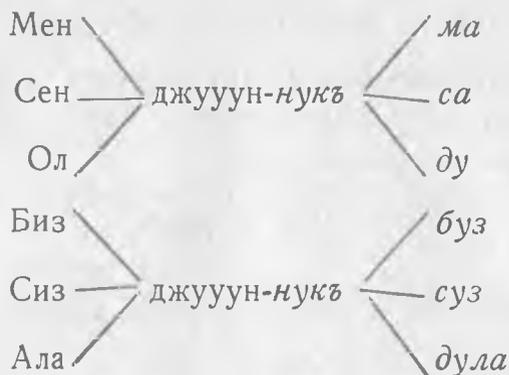
152. *Къач, кет, джаз, къаб, джан* деген этимлени схемаларын башындача салыгъыз.

2. Этимни тамырыны арт тауушу ачыкъ болса, *-рыкъ, -рукъ, -рик, -рюк* аффикслени бири кьошулуб, андан сора бет аффиксле келедиле:

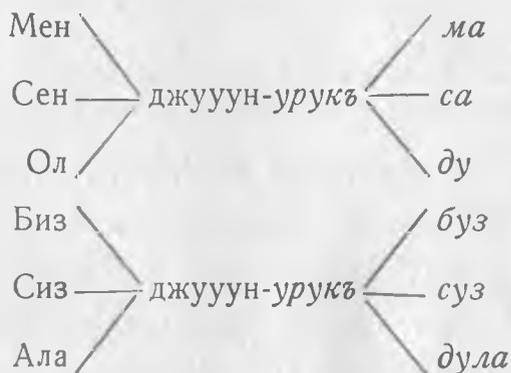

153. *Солу, джюлю, терге* деген этимлени боллукъ заманда схемаларын башындача салыгъыз.

3. Этимни тамырыны арт тауушу *н* болса, *-ныкъ, -нукъ, -ник, -нюк* неда *-арыкъ, -ерик, -ырыкъ, -ирик, -урукъ -юрюк* аффикслени бири кьошулуб, андан сора бет аффиксле келедиле:

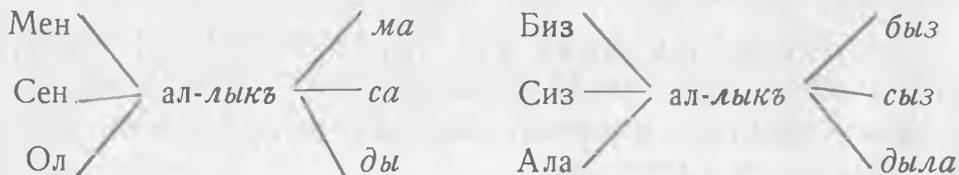

Неда:

154. *Мин, юрен, кёрюн, билин, сагъын* деген этимлени боллукъ заманда схемаларын башындача салыгъыз.

4. Этимни тамырыны арт тауушу *л* неда *р* болса, *-лыкъ, -лукъ, -лик, -люк* аффикслени бири къошулуб, *сора* бет аффиксле келедиле:

155. *Кюл, бар, бур, ал, бер, сюр* деген этимлени боллукъ заманда схемаларын башындача салыгъыз.

156. Бу этимледен боллукъ заманны юч бетде да бирлик бла кёблук санла къураб джазыгъыз. Къайсы аффиксле къурагъанларын эслегиз.

Ю л г ю:

<i>Мен ойнарыкъма</i>	<i>Биз ойнарыкъбыз</i>
<i>Сен ойнарыкъса</i>	<i>Сиз ойнарыкъсыз</i>
<i>Ол ойнарыкъды</i>	<i>Ала ойнарыкъдыла</i>

Ойна, эсле, ангыла, къору, талпы, къалкты, джюрю.

157. Этимледен боллукъ заманда, юч бетде да, бирлик бла кёблук санда къурагъыз. Къалай къуралгъанларын эслей джазыгъыз.

Ю л г ю:

мин — мин ник-ме — мин-ерик-ме
мин-ник-се — мин-ерик-се
мин-ник-ди — мин-ерик-ди
мин-ник-биз — мин-ерик-биз
мин-ник-сиз — мин-ерик-сиз
мин-ник-диле — мин-ерик-диле

Мин, тын, джалын, урун, юрен, кёрюн, эрин, эн, къабын, къон, джон, тебин.

158. Бу этимлени боллукъ заманларын къураб джазыгъыз. Къурагъан аффикслени эслегиз, *й*-ден сора *а* келсе, *я* джазылгъанын унутмагъыз.

Ю л г ю:

Мен	} буу-арыкъ	} ма	} са	} ды	Биз	} буу-арыкъ	} быз	} сыз	} дыла
Сен					Сиз				
Ол					Ала				

Джый, ой, тий, тай, къуу, ау, сау, джуу.

159. Берилген этимлени боллукъ заманларын къураб, 123-чю иш-деча джазыгъыз. Къайсы аффиксле къурагъанларын эслегиз.

Джыр, къыр, тур, кер, кир, кёр, сюр, тал, бол, сыл, джул, кел, бил, бёл, кюл.

§ 29. Этимни айтымда къуллаугъу.

160. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны тюбюне бир, хапарчыны тюбюне эки сиз тартыгъыз.

БИЗНИ АТА ДЖУРТУБУЗ.

1. Бютеу дуняда эм уллу кърал бизни къралды. 2. Джерибизни бир къыйырында кюн батыб ташайгъынчы, бирси къыйырында кюн тийиб башлайды. 3. Бизни джерибизде чыкъмагъан хазна джокъду. 4. Бизни къралда кёб миллет барды. 5. Ала барысы, къарнашлача, бирден коммунизм къурайдыла. 6. Коммунизм урунганла талпыгъан къууанчлы джашауду. 7. Джерибизни север джанында сууукълукъ 72° болады. 8. Юг джанында уа иссилик +72 болады. 9. Ол къадар чекни джерлерин Совет Аскер джигер къоруулайды. 10. Совет кърал къазауатланы суймейди. 11. Ол халкъланы джашаулары къоркъуусуз, къайгъысыз, мамырлы болурун излейди.

1. Биринчи айтымдан къалгъанлада хапарчыла тилни къайсы кесегидиле?

2. Ол хапарчылаиы (этимлени) заманларын, бетлерин, санларын айтыгъыз.

Этим айтымда хапарчы болады. Башчыны не этгенин, не этеригин, анга не болгъанын, не боллугъун кёргюзеди.

161. Окъугъуз. Хапарчыланы табыгъыз. Аланы санларын, бетлерин, заманларын айтыгъыз.

Ленин ёлгенди, осияты къалгъанды,
Ленинизм ёллюк тюлдю! Сауду!
Аны бизге саугъа этиб къойгъанды.
Партиясы душман чачмазлыкъ тауду.

Къаракетланы И.

162. Хапарчылары бу берилген сёзле болгъан айтымла къурагъыз, аланы джазыгъыз.

Къалды, биледим, окъудукъ, джаздыла, саудунг, чалдыгъыз, алдым, бердик.

163. Окъугъуз. Хапарчыланы табыгъыз, заманларын, бетлерин, санларын айырыб джазыгъыз.

ДЖАНГЫ ДЖЫЛ.

Джангы джыл джетди. Школгъа джашил нызычыкъ келтирдиле, клубну ортасына орнатдыла. Нызычыкъны оюнчакъладан джасандырдыла. Алада пилчикле, тюлкючюкле кёбдюле. Кюле тургъан маймулчукъну кёргенлеринде, сабийле да кюлдюле. Нызычыкъны тюбюнде, къолуна бир четенни алыб сюеледи Буз Акка. Четенде оюнчакъла бардыла—ёчге берирге сабийлеге. Нызычыкъда кызыл, джашил, акъ чыракъчыкъла джандыла. Сора тегерек айланыб тебреди нызычыкъ. Сабийле, аны тегерегинде къол тутушуб, бири тюлкючюк, бири къоянчыкъ болуб, джырлаб, тепсеб ойнадыла.

164. Бу этимлени хапарчыла этиб, айтымла джазыгъыз.

Джазарыкъса, айтырыкъса, тюберикди, аллыкъды, сорлукъса.

165. Джазыгъыз. Этимлени тинтиб, схемаларын тюбюндеча салыгъыз.

Быйыл кыш сууукъду. Къар кёб джауады. Тюнене джел урду, боранлады. Алая колхозну малчылары къоркъ-

майдыла. Ала заманында мал аш хазырлагъандыла, аны фер-
 малагъа джууукъ ташыгъандыла. Ийых кюн сайын мен фер-
 магъа атама болушургъа барама. Тамбла да барлыкъма. Фер-
 маны къатында мен бир дорбун табханма. Аны ичинде сейир
 затла бардыла. Бурун анда адамла джашагъандыла. Дорбун-
 нга биринчи киргенимде, бираз къоркъгъан эдим. История-
 дан устазыбыз дорбуннга экскурсия этерикди.

Юлгю: *квар кёб джауады*

Этим	Сорууу	Заманы	Бети	Саны	Айтымны къайсы члениди
<i>Джауады</i>	Не этеди?	Бусагъат	Ючюнчю	Бирлик	Хапарчы

САНАУ.

§ 30. Санауну магъанасы.

166. Айтымланы окъугъуз. Айырылыб басмаланган сёзлеге
 соруу салыгъыз, аланы магъаналарын айырыгъыз.

Зуриятха *онбиринчи* январда *онеки* джыл толады. Ол
ючюнчю классда окъуйду. Зурият окъугъан классда *отуз*
 сохта барды. Ала *онбеш* партада олтурадыла. *Биринчи* дерс
 башланды. Устаз сохталагъа *отуз* тетрадь, *алтмыш* китаб
 берди. Зурият доскагъа чыкъды. Ол сётлада *эки джюз сек-*
сенни тартды. Андан *джюз джыйырманы* ызына атханында,
 джюз *алтмыш* къалды.

1. Зуриятха ненча джыл толады?
2. Ненчанчы январда?
3. Зурият ненчанчы классда окъуйду?
4. Экиджюз сексенден джюз джыйырманы алсанг, ненча къа-
 лады?

Затланы санларын, тизгинде орунларын, къуру санны кѳргюзген сѳзлеге санау дейдиле.

Санау ненча? ненчанчы? деген соруулагъа джууаб этеди. Ненча джыл? Онеки джыл. Ненчанчы класс? Ючюнчю класс.

Ненча? Отуз, алтмыш, минг, миллион.

Ненчанчы? Отузунчу, къыркъынчы, онбешинчи.

167. Бу соруулагъа джууабла джазыгъыз. Санаулары тюблерин сызыгъыз.

1. Бир джылда ненча ай барды?
2. Бир айда ненча ийыкъ болады?
3. Бир ийыкъда ненча кюн барды?
4. Май джылны ненчанчы айыды?
5. Сен ненчанчы классда окъуйса?
6. Бюгюн айны ненчанчы кюнюдю?
7. Хар къолда ненча бармакъ барды?
8. Хар бармакъда ненча джик барды?
9. Сен анангы ненчанчы сабийисе?

168. Санаулары тюблерин сыза джазыгъыз.

1. В. И. Ленинни туугъанына джюз джыл джыйырма экинчи апрелде, минг тогъузджюз джетмишинчи джылда толгъан эди.

2. А. С. Пушкин минг джетиджюз тохсан тогъузунчу джыл туугъанды. Ол отуз сегиз джыл джашагъанды.

3. „Союз-5“ космос кеме бла юч космонавт учхандыла. Аланы экиси „Союз-4“ кемеге кѳчгендиле. „Союз-5“ кемедѳ бир космонавт къалгъанды. Ючюсю „Союз-4“-де Джерге тюшгендиле.

4. Ондан джетини алсанг, юч къалады. Тохсаннга джыйырма бешни къошсанг, джюз онбеш болады.

тохсан экиджюз эки минг
алтмыш тогъузджюз тогъуз минг

31. Санчы санаула.

169. Санаулары тюблерин сыза, алагъа соруула сала джазыгъыз-

СЕЙИРЛИК САНЛА.

Отуз джетини сейир кылыгъы барды. Аны ючге, алтыгъа, тогъузгъа, онекиге, онбешге, онсегизге, джыйырма бирге, джыйырма тёртге, джыйырма джетиге керелесенг, сейирлик тизгин чыгъады: джюз онбир, экиджюз джыйырма эки, ючджюз отуз юч, тёртджюз кыркъ тёрт, бешджюз элли беш, алтыджюз алтымыш алты, джетиджюз джетмиш джети, сегизджюз сексен сегиз, тогъузджюз токъсан тогъуз.

Ненча? деген соруугъа джууаб этген санаулагъа санчы санаула дейдиле. Сёз ючюн: Ненча?—отуз, кыркъ, джюз, минг, миллион.

170. Санчы санаулагъа соруула сала джазыгъыз.

(...?) Эки джашчыкъ школгъа барадыла. (...?) Эки джашчыкъны сыртларында сумкалары кёрюнедиле. (...?) Эки джашчыкъгъа, иги окъугъанлары ючюн, саугъа бердиле. (...?) Эки джашчыкъны бек махтадыла. (...?) Эки джашчыкъда кызыл галстукла кызырадыла. (...?) Эки джашчыкъдан къалгъанла юлгю аладыла.

Санчы санаула, ат бла бирге келселе, болушлада тюрленмейдиле. Сёз ючюн:

1. Баш болуш *юч пионер*
2. Иел. *юч пионерни (галстуклары)*
3. Бер. *юч пионерге*
4. Там. *юч пионерни (махтадыла)*
5. Орун. *юч пионерде*
6. Башл. *юч пионерден*

171. Санаулары атла бла бирге болушлагъа салыгъыз. Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

25 юй, 206 адам, 10 терек, 101 таякъ.

172. Санчы санаулары къалай тюрленгенлерине эс ие, тюблерин сыза джазыгъыз.

Онбир, онеки къош санауладыла. Онбирге онекини къошсанг, джыйырма юч болады. Исса онбирни башха, онекини бирге джазгъанында, бир халат этген эди.

|| Санау, ат бла келмей, кеси келсе, болушлада тюрленеди. Сёз ючюн:

1. Баш болуш.	ненча?	он
2. Иел.	ненчаны?	онну (бешиси)
3. Бер.	ненчагъа	оннга
4. Там.	ненчаны?	онну (джаздым)
5. Орун.	ненчада?	онда
6. Башл.	ненчадан?	ондан

173. Санау ишлени сёзле бла джазыгъыз.

$$\begin{array}{ccccccc} 8 - 2 = 6 & 34 + 3 = 37 & 36 : 4 = 9 & 8 \times 9 = 72 \\ 45 - 21 = 24 & 16 + 12 = 28 & 72 : 8 = 9 & 8 \times 3 = 24 \end{array}$$

§ 32. Тизгинчи санаула.

174. Ненчанчы? деген соруугъа джууаб этген сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Ючюнчю класс экинчи сменада окъуйду. 2. Мени тамада къарнашым онунчу классда окъуйду. Ол айырмагъа окъугъан сохтады. 3. Минг тогъузджюз элли тогъузунчу джыл, онекинчи сентябрда Совет Союз Айгъа ракета джибергенди. Айгъа биринчи кере бизни ишчиле ишлеген ракета учуб барыб тюшгенди.

Ненчанчы? деген соруугъа джууаб этген санаулагъа тизгинчи санаула дейдиле.

Сёз ючюн: ненчанчы? — экинчи, ючюнчю, онунчу, джыйырманчы.

175. Бу соруулагъа джууабла джазыгъыз.

1. Сен ненчанчы классда окъуйса?
2. Сени ненчанчы джылынг барады?
3. Ю. А. Гагарин ненчанчы космонавтды?
4. В. И. Ленин туугъанлы ненчанчы джыл барады?
5. Сен анангы ненчанчы сабийисе?

176. Тизгинчи санаулары тюблерин сыза, къалай тюрленгенлерине эс ие, аланы джазыгъыз.

1. Биринчи экинчи джашындан юч джыл тамадады. Биринчини юсю-башы ариу джарашханды. Биринчиге, иги иш-легени ючюн, саугъа бердиле. Биринчини джыйылыуда бек махтадыла. Биринчиде алапат джамчы барды. Биринчиден бирси ишчиле юлгю аладыла. Ол коммунист урунууну джигериди.

Тизгинчи санаула, ат бла келмей, кеслери келсе-ле, болушлада тюрленедиле. Сёз ючюн:

1. Баш болуш. ненчанчы? *онючюнчю*
2. Иел. ненчанчыны? *онючюнчюню (китабы)*
3. Бер. ненчанчыгъа? *онючюнчюге*
4. Там. ненчанчыны? *онючюнчюню (кёрдюм)*
5. Орун. ненчанчыда? *онючюнчюде*
6. Башл. ненчанчыдан? *онючюнчюден*

177. Санаулары болушлагъа салыгъыз.

Сегизинчи, оналтынчы, отузунчу, тёртюнчю.

Тизгинчи санаула ат бла бирге келселе, болушла-
да тюрленмейдиле. Сёз ючюн:

1. Баш болуш. *экинчи иш*
2. Иел. *экинчи ишни (магъанасы)*
3. Бер. *экинчи ишге*
4. Там. *экинчи ишни (этдим)*
5. Орун. *экинчи ишде*
6. Башл. *экинчи ишден*

180. Ючюнчю класс деген сёзлени болушлагъа сала, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

§ 33. Санаулары тюз джазыу.

181. Санаулары тюрлерин сыза, аланы ненчашар тамырдан къуралгъанларына э ие джазыгъыз.

1. Онбирни онекиге къошсанг, джыйырма юч болады.
2. Онтёртден онючню алсанг, анга да онбешни къошсанг, оналты болады.
3. Экиджюз тёртджюзден экиджюзге, бешджюзден ючджюзге, тогъузджюзден джетиджюзге азды.

Онбирден онтогузгъа дери, экиджюзден тогузджюзге дери къош санауладыла. Бу къауум санаула экишер тамырдан къуралгъандыла, бир сёз болуб джазыладыла.

Сёз ючюн: *онбир, онеки, онюч, экиджюз, бешджюз, алтыджюз.*

182. Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

1. Розагъа 11 джыл болгъанды. Ол тёртюнчю классда окъуйду. Аны тамада къарнашына 15 джыл апрелни 12-де толады. Ол быйыл 8 классха джюрюйдю.

200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900 къош санауладыла. Экишер тамырдан къуралгъандыла.

183. Айтымланы окъугъуз. Санауланы тюблерин сыза, аланы женчашар сѣзден къуралгъанларына эс ие джазыгъыз.

1. Джыйырма беш отуз алтыдан онбирге азды. 2. В. И. Ленин минг сегизджюз джетмишинчи джылда, джыйырма экинчи апрелде туугъанды. 3. В. Ф. Быковский джюрютген космос кеме „Восток-6“, минг тогъузджюз алтмыш ючюнчю джыл, онтѳртюнчю июнда Джерни спутниги орбитасына чыгыб, джюз онтогъуз сагъатха сексен бир кере айланганды.

Эки, юч неда талай сѣзден къуралгъан санаула къурау санауладыла. Ала башха-башха джазыладыла.

Сѣз ючюн: *къыркъ беш, минг сегиз.*

184. Санауланы сѣзле бла джазыгъыз.

1. Дунияда эм уллу адамны бою 320 сантиметр болгъанды. Ауурлугъу 423 килограмм тартханды. 2. Бензинни бир килограммыны болушлугъу бла 140 килограмм нефть чыгъарыргъа, неда 30 килограмм чоюн эритирге, неда 200 метр къумач согъаргъа, неда 45 къойну къыркъаргъа, неда бир кинофильми 20 кере кѳргюзюрге боллукъду. 3. Джер юсюнде 100000-ден аслам тюрлю джаныуар барды. Адам аланы къуру 50-60 тюрлюсюн юйюрсюндюргенди. Эм алгъа адам итни, тонгузну, иги кесек замандан сора уа тууар малы юретгенди.

185. Санауланы сѣзле бла джазыгъыз.

119, 121, 139, 15, 16, 18, 19, 220, 440, 500, 669, 887, 999, 2245.

186. Санаула бла болуш аффикслени къалай джазылгъанларына эс ие джазыгъыз.

12-ден 8-ни алсанг, 4 къалады. 10-нга 10-ну къошсанг, 20 болады. 16-дан 6-ны алсанг, 10 къалады. 18-ни 3-ге юлешсенг, 6-шар джетеди.

Санау цифра бла джазылыб, болушлада келсе, болуш аффиксле сызчыкъ бла джазыладыла.

Сёз ючюн: 6-дан 2-ни алсанг, 4 къалады.

187. Санаулары цифрала бла джазыгъыз. Болуш аффикслени алагъа байлагъыз.

Юлгю: 15-ден 8-ни алсанг, 7 къалады.

$15 - 8 = ?$

$202 - 6 = ?$

$80 - 70 = ?$

$25 + 10 = ?$

$221 + 11 = ?$

$90 : 3 = ?$

$3 \times 12 = ?$

$18 : 3 = ?$

$10 \times 4 = ?$

$36 : 4 = ?$

$124 + 6 = ?$

$258 - 58 = ?$

§ 34. Къайтарыу.

188. Бу хапарчыкъны окъугъуз. Санаулары тюблерин сыза, ала-ны къаллай санаула болгъанларын айта, джазыгъыз.

КЪОЯНЛА.

Нёгерим да, мен да тёрт къоян алыб асырадыкъ. Оунчу кюн эртденбла келиб къарагъаныкъда, къоянла джыйырма тёрт бала табыб тура эдиле. Биз алагъа не тюрлю ашарыкъ да келтирдик. Тенглерибизге онбир къоян бала бердик. Ала да багъыб тебретиле. Джылны аягъына бютеу да къоянла бешджюз отуз тогъуз болдула. Барысын совхозгъа бердик.

189. Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

1. Север Кавказда 6500 тюрлю битим ёседи. 2. Загъзан чегетледе бир къауум терекни мийиклиги 50-60 метр болады. Джылы 300-350-ге джетген нарат, нызы терекле тюбейдиле. 3. Тенгизни тенглигинден Черкесск шахар 537, Кара-чаевск шахар 872, Учкулан эл 1350, Джёгетей эл 900, Нар-сана шахар 820, Теберди шахар 1300, Архыз 1438, Схауат эл да 1749 метр мийикликдедиле.

190. Санауланы болушлагъа салыгъыз. Санауланы сёзле бла джазыгъыз.

5 терек, бешинчи класс, онбеш алма, элли, 305, 6-чы, 7-чи, 578.

191. Сёзтутушлада санчы санауланы тизгинчи санаулагъа айландырыб джазыгъыз. Аланы магъаналары къалай тюрленнгенин айтыгъыз.

Эки класс, онеки парта, джыйырма сегиз джыл, беш-джюз терек, ючджюз кёкен, беш минг машина.

192. Санауланы табыгъыз. Сагъыш этиб, бир къауум санау ат бла, бир къаууму кеси нек джюрютюлгенлерин айтыгъыз.

1. Элли сомгъа алтмыш сомну къошсанг, джюз он сом болады.

2. Экиджюз джетмишден сексенни алсанг, джюз токъсан къалады.

3. Ючюнчю класс тёртюнчю классны спорт эришиуде озду.

Тёртюнчюню ючюнчюден артха къалгъанына биз сейирсиндик.

193. Берилген атлагъа санчы бла тизгинчи санаула къошуб, айтымла къураб джазыгъыз.

Пионер, терек, кюрек, чунгур, килограмм, пуд.

Ю лгю: *эки пионер бирге ишлейдиле. Экинчи пионер биринчи пионерге болушады.*

Элли миллион миллиард

194. Айтымлада санауланы схемагъа кёре айыргъыз.

ДЖЮДЖЕКЧИКЛЕ.

Асият бла мен совхозну инкубаторундан джыйырма джюджекчик алдыкъ. Онбир кюндеи джюджекчикле абадан

болдула. Бизден юлгю алыб, классыбыздан сегиз пионер барыб, къыркъ сегиз джюджекчик алдыла. Бизни классны пионерлери ёсдюрген джюджекчиклени саны алтмыш сегизден артыкъ болду. Бу ишге тёртюнчю, бешинчи, алтынчы классланы пионерлери да къошулдула.

Бизни школну сохталары, экиджюз джюджеккни ёсдюрюб, совхозну тауукъ фермасына бердиле.

Ферманы тамадасы бизге бюсюреу этди.

С х е м а:

Санау	Къаллай соруугъа джууаб этеди?	Къаллай санауду?	Ненча та-мырдан къурал-гъанды?	Къуралгъанына кёре, къаллай санауду	Къайсы сёз бла байланыбды?	Айтымны къайсы члениди?
Джыйырма	ненча?	санчы	бир	бош.	джюджек	сансыз чл.

СЁЗЛЕУ.

§ 35. Сёзлеуню магъанасы.

195. Айтымланы окъугъуз. Къачан? къайда? къалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Бюгюн пионерле джыйылыуну бек таб бардырдыла.
2. Былайда экинчи отряд, арлакъда биринчи шатырларын къурлукъдула.
3. Исса пионер джорукъланы ариу сакълайды.
4. Биз кыш окъуйбуз, джай солуйбуз.

Сёзлеу тилни кесегиди. Ишни къачан, къайда, къалай этилгенин кёргюзеди. Къачан? къайда? къалай? деген соруулагъа джууаб этеди. Къачан?—Бюгюн, джай, кыш.

Къайда?—*Былайда, арлакъда.* Къалай?—*бек таб, ариу (айтады).*

196. Айтымланы джазыгъыз. Биринчи бла экинчи столбикде ай-
тымланы магъаналарын тенгleshдиригиз. Сёзлеулени тюблерин сызы-
гъыз.

1. Къар джаугъан дженгил
тохтады.	1. Къар джаугъан тохта-
ды.
2. Мурат иги окъуйду.	2. Мурат окъуйду,
3. Тюнене байрам уллу болду.	3. Байрам болду.
4. Тёбентин ургъан аяз
сууукъ болады.	4. Ургъан аяз болады.
5. Бюгюн эришиу боллукъду.	5. Эришиу боллукъду.

1. Сёзлеуле айтымда къайсы сёзле бла байланыб келгендиле?
2. Ала тилни къайсы кесегиндендиле?

197. Назмучукъну окъугъуз. Сёзлеулени тюблерин сыза джа-
зыгъыз.

КЪЫШ КЕЛДИ.

Энтда келди бизге къыш,
Бёлениб акъ тонуна,
Ийди сууукъ джеллерин
Солуна бла онгуна.

Энтда келди бизге къыш,
Келбет сала джериме,
Джайылгъанды окъасы
Узунуна, кенгине.

Энтда келди бизге къыш,
Таудан тюзге седирей;
Элибизге къарайды
Кюн да, тийиб сёдегей.

Энтда келди бизге кыш,
Сокъмакъ сала джер-джерге,
Чабадыла сабийле
Ары бла бериге.

Джаубаланы Хусей.

198. Айтымланы окъугъуз. *Сыфат* бла *сёзлеуню* бир-биринден айыра билигиз.

Эсигизде болсун: *сыфат ат* бла *байланыб келеди*, къалай? *деген соруугъа джууаб этеди*, *сёзлеу а этим бла келеди*, къалай? *деген соруугъа джууаб этеди*.

Сёзлеулени тюблерин сызыгъыз.

1. Сейир иш болду. Иш сейир болду. 2. Кыбыладан джылы джел келди. Кюн джылы болду. 3. Сууукъ кюн болду. 4. Сабийле джарыкъ джашауда ёседиле. Кюн джарыкъ тийди. 5. Джашчыкъла ариу тепсеуню тепсейдиле. Джашчыкъла ариу тепсейдиле.

199. Сёзлеуле бла ала ачыкълаб келген этимлени айырыб джазыгъыз. Сёзлеулеге соруула салыгъыз.

Юлгю: *Ишлейдиле* (къалай?) *арымай-талмай*.

1. Коммунист урунууну джигерлери арымай-талмай ишлейдиле. 2. Тамбла пионер дружинаны джыйылыуу сейир-тамаша боллукъду. 3. Тюнене тёбенден талай адам дженгил джетдиле. 4. Узакъдан арба джызылдагъан таууш аз-аз эштиледи. 5. Бусагъат ары джыйылыгъыз! Анда-мында сабий джылагъан тауушла ууакъ-ууакъ чыгъадыла

200. Айтымланы окъугъуз. Соруулагъа кёре, точкаланы орунларына керекли сёзлеулени сала джазыгъыз.

1. Ол сурат (къалай?) ... салады. 2. Осман (къайры?) ... бурулду. 3. (Къачан?) ... (къайда?) ... эри-

шиу (къалай?) ... болду. 4. Фатима (къачан?) ... (къайдан?) ... (къалай?) келди. (Къачан?) ... сабийле (къалай?) ... окъуйдула. 5. (Къайда?) ... ууакъ суула (къалай?) агъадыла.

• Эсгертиу. Атла бла сёзлеулени бир-бирине къатышдырмагъыз. Бир къауум атла орунлаучу болушда къайда? (шахарда), башлаучу болушда къайдан? (къошдан), бериучю болушда къайры? (элге) деген соруулагъа джууаб этедиле.

201. Къайда? къайдан? къайры? деген соруулагъа джууаб этген атланы сёзлеуле бла алмашдырыб джазыгъыз.

Пионерле шахаргъа барадыла. Ала шахарда суратха тюшерикдиле. Пионерле, шахардан къайтсала, кёрген затларыны юсюнден сочинение джазарыкъдыла.

Экинчи кюн ала чегетге бардыла. Чегетде кёб зат кёрдюле. Пионерле чегетден къайтханларында, кеч болгъан эди.

202. Айырылыб басмаланган сёзлеулени атла бла алмашдырыб джазыгъыз.

Биз ары (фермагъа) бардыкъ. **Анда** малчыланы маллагъа къалай къарагъанларын кёрдюк. Малчылагъа болушдукъ: бузоучукъланы тублерин тазаладыкъ, алагъа сют ичирдик,

Андан къайтханыкъда, тенглерибиз бизге хапар сордула. Биз да **анда** кёргенибизии, не этгенибизин юсюнден хапар айтдыкъ.

Экинчи кюн ала да, бизден юлгю алыб, **ары** бардыла.

203. Точкаланы орунларына къачан? къалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеулени сала джазыгъыз.

Къанатлыла джылы джерледен... къайтыб келедиле. Ала, тереклени бутакъларына къонуб, ... джырлайдыла. ... Мусса аланы ... джырлагъанларын эштди. Ол эшикге ... чыкъды. Исса да ... джетди. Ала къайтыб келген къарылгъачланы бутакълагъа къонуб тургъанларын кёрдюле. Анга ... къууандыла.

Салынныкъ сёзлеуле: *джаз, мычымай, ариу, эртденбла, джююлдеб, чартлаб, терк, бек.*

204. Сёзлеулени тюблерин сыза джазыгъыз.

ДЖУУУНУУ.

Мен, юйден чыгъыб, Къобаннга джууунургъа кетдим. Кюн исси къыздыра эди. Суу джагъада тереклени башлары аз-аз чайкъала эдиле. Тёбентин салкъын аязчыкъ анда-санда къагъады. Сабийле тёрт джанындан кёб джыйылдыла. Джууунуу терк башланады. Абадан джашла Къобанны бир джанындан бир джанына, джюзюб, дженгил-дженгил ёте эдиле. Мен суукъсурадым. Эрлай кийиниб, юйге узун-узун аглаб къайтдым.

205. Айтымланы окъугъуз. Сёзлеуле тилни къайсы кесегин ачыкълагъанларын айтыгъыз. Сёзлеулени тюблерин сыза, айтымланы джазыгъыз.

1. Мен бек алаMAT китаб окъудум. 2. Минги Тау чынг мийик тауланы бириди. 3. Сен кемсиз узун хапар айтдынг. 4. Сен мардасыз ариу хат бла джасаса. 5. Бюгюн тамам исси кюн болду.

Сёзлеу сыфат бла келирге да боллукъду. Сыфат бла келсе, затны ышаныны мардасын кёргюзеди.

Сёз ючюн: *бек алаMAT, чынг мийик.*

206. Точкаланы орунларына сёзлеулени сала джазыгъыз.

1. Сенден ... алашаракъ бир къызчыкъ къобуз согъа тура эди. 2. Мен ... ариу къызны кёрдюм. 3. Бу къаядан ... мийигирек къаядан улакъчыкъ секириб кетди. 4. ... уллу къууанч этгенден не этерин билмей, Мусса айлана эди. 5. ... ургъан джел бир кесек шош болду.

Салынныкъ сёзлеуле: аз, бек, аз-буз, асыры, бекден бек.

§ 36. Сёзлеулени тюз джазылыулары.

207. Айтымланы окъугъуз. Сёзлеулени тюблерин сыза, айтымланы джазыгъыз. Сёзлеулени къалай джазылгъанларына эс ийигиз.

1. Бу сагъат бек багъалы сагъатды. Къургъанлайыма, бусагъат джюрюб башларыкъды. 2. Бу сагъатдан эсе, сени сагъатынг учузуракъды. Хасан бусагъатдан джетерикди. 3. Бу джыл къалгъан джылладан эсе алапат болду. Быйыл битим иги боллукъду. Ол бирси кюнден эсе, бюгюн иш иги баджарылды. Бирсикюн, джауум джаууб, аз ишлеген эдик.

1. Айырылыб джазылгъан сёзлени бир-биринден не башхалыкълары барды?

2. Алагъа басым къалай тюшеди?

Басым бир тамыргъа кёчюб, къошулуб бошагъан къош сёзлеуле бирге джазыладыла.

Сёз ючюн: *бусагъат, бирсикюн, бюгюн.*

208. Скобкаланы ача джазыгъыз.

1. Бу (сагъатда) алапат сынджыр барды. 2. Ахмат бу (сагъатда) келди. 3. Бу (кюнден) эсе, ол бирси (кюн) джылы эди. 4. (Бу кюн, бюгюн) джангур джауаргъа болур. 5. (Ол сагъатлай, олсагъатлай) мени сагъатым да тюз джюрюб башлады. 6. (Олсагъатлай, ол сагъатлай) джетдиле тенглерим.

209. Айтымланы окъугъуз. Сёзлеулени тюблерин сыза, къалай джазылгъанларына эс ие, айтымланы джазыгъыз.

1. Анда-мында машина гюрюлдеген тауушла аз-аз чыгъа эдиле. Аланы ары-бери озгъан тауушлары бекден бек чыгъа башлады. Ала арымай-талмай къралгъа мюрзеу ташый эдиле. Складлагъа джетер-джетмез, эрлай-бурлай джюклерин къотарыб, ызларына гузаба-гузаба къайтадыла.

Бирча неда ушаш тамырладан кѳуралгѳан кѳош сѳзлеуле сызчыкѳ (дефис) бла джазыладыла.

Сѳз ю чюн: *кѳб-кѳб, аз-маз, эртден-ингир, акѳырын-акѳырын.*

210. Берилген сѳзлеуле бла айтымла кѳураб джазыгѳыз.

Джарты-кѳурту, башха-башха, артдан-алдан, кюйюб-бишиб, ауа-сауа, арыб-талыб.

§ 37. Кѳайтарыу.

211. Суратха кѳураб, хапарчыкѳ кѳураб джазыгѳыз. Хапарчыкѳ да сѳзлеуле болсунла.

212. Хапарчыкъны окъугъуз. Сёзлеулеге соруула сала, тюблерин сыза джазыгъыз.

АЙЮ.

Бир кече итибиз къаты чабды. Чегетде шыкъырт аз-аз эштилды. Бёрю улугъан таууш узакъдан келеди. Къарнашчыгъым къоркъуб, бек джылайды. Ит дагъыда гузаба-гузаба чабды. Атам бал четенле таба дженгил-дженгил атлаб тебреди. Четенлени эрлай-бурлай санады. Къыйырындан бир четенни къорагъанын эследи. Олсагъатлай огъары джаныбыздан бир таш тёнгереди. Айю, бир четенни да кёлтюрюб, ауа-сауа бара эди. Адамла андан-мындан чабдыла. Айюню ёлтюрюб, четенни кёзюу-кёзюу кёлтюре келдиле.

213. Текстдеги сёзлеулени, схемалагъа кёре, айырыб джазыгъыз.

ТАНГ АЛАСЫНДА.

Джулдузла кёкде кече джылтырай эдиле. Кюн чыкъгъан табадан джарыб башлады. Терекле къарангыдан аз-буз кёрюнуб тебретиле. Танг аласында салкъын аязчыкъ шош къакъды. Олсагъатлай чегетни ичи дауурдан толду. Къанатлыланы джырлагъан тауушлары къатыдан къаты бола башлады. Къалгъан джулдузла акъырын-акъырын джукъланадыла. Дженгил огъуна джарыкъ болду.

Схема:

Сёзлеу	Къаллай соруу- гъа джууаб этеди.	Нени кёр- гюзеди	Айтымда къайсы сёз бла байланыб келеди	Айтымны къайсы члениди
<i>Кече</i>	Къ а ч а н	Заманны	Джылтырай эдиле	Сансыз

§ 38. Байлам.

214. Айтымланы окъугъуз, айырылыб басмаланган сёзлени нек джюрютюлгенлерине эс ийигиз.

1. Москва бла Ленинград бизни къралда эм уллу ша- харладыла. 2. Сыртла да, чегетле да джаз бет алгъандыла. 3. Кюндюз джылыды эмда шошду. 4. Къыш кетди, джаз да келди. 5. Кёк булутла бла джабылды эмда джангур къуюб башлады.

1. *Бла, да, эмда* деген сёзчюкле айтымлада соруулагъа джууаб этемидиле?

2. Биринчи, экинчи, ючюнчю айтымлада ала нек джюрютюле- диле?

3. Тёртюнчю ненча айтымдан къуралгъанды? *Да* деген сёзчюк нек келгенди?

4. Бешинчи айтымда *эмоа* деген сёзчюкню къуллугъу неди?

|| Айтымны членлерин неда айтымланы кеслерин бай- лагъан къуллукъчу сёзлеге байламла дейдиле.

215. Айтымланы джазыгъыз, байламланы тюблерин сызыгъыз.

Лёня Голиков туугъанды эмда ёсгенди элде. Къазауатха дери ол школда окъугъанды эмда анасына джумушда бо- лушханды. Джай ол чегетге да, чабакъ тутаргъа да, джууу- нургъа да барыучан эди. Уллу Ата джурт къазауат башлан- нганында, фашистле Лёня джашагъан элни кюйдюрген эдиле. Ол партизан отрядха кетди. Тенги Миша бла Лёня фашист- ле алгъан элlege тахсагъа бара эдиле.

216. Точкаланы орунларына *да, эмда, бла* байламладан бирин сала джазыгъыз.

1. Пионерле, сохтала ... комсомолчула махтаныб айта- дыла Лёня Голиковну атын. Ол арну халили ...иги окъугъан

сохта болгъанды. Хасан ... , Хусей, ... , Ваня ... аны Уллу Ата джурт къазауатны заманында этген джигитликлерини юсюнден джазылгъан кёб назмула ... , хапарла ... окъугъандыла.

2. Бизге багъалыдыла сабанла, тюзле ... таула. 3. Джай лагерде пионерле кёлде джууунган..., кюнде кюйген ... этдиле. 4. Пионерле ... комсомолчула джай совхозгъа чага этерге ... , бичен джыяргъа ... болушдула.

218. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

217. Точкаланы орунларына атла сала джазыгъыз.

1. ... бла ... фермада ишлейдиле. Ала анда.. да, ... да, ... къарайдыла. ... бла ... къарагъан ... да, ... да, ... бек иги эт алгъандыла. Ала къралгъа ... да, ... да, ... да, ... да бередила.

Салынныкъ атла: Николай, Исса, ийнеклеге, кьой-лагъа, атлагъа, Исса, Николай, атла, кьойла, ийнекле, эт, сют, джюн, тери.

219. Айтымланы окъугъуз, байламланы къуллукъларын айтыгъыз.

1. Къач болду, биз да школгъа бардыкъ, устаз бла татлы саламлашдыкъ. 2. Хамид да, Руслан да, Хызыр да тенгледиле, ючюсю да юлгюлю сохталадыла. Ала Юнюсге да, Османнга да, Колягъа да болушханлай турадыла, аланы аталары Хамидге да, Русланнга да, Хызыргъа да уллу бюсюреу этедиле. 3. Къач келди, кюнле да къысхагъа айландыла. 4. Кёкню булут басды эмда хыны джел келди. Къанатлыла ышыкъ джерлеге къысылдыла, кёб турмай да джангур джауб тебреди.

220. Айтымланы аякъ сёзлерин кьоша джазыгъыз.

1. Роза чабыб арбазгъа кирди, Сафар да 2. Гезам тоб ойнарыбызны айтды, Айшат да 3. Дерс бошалды, биз да... . 4. Сууукъ къыш кетди, джылы джаз да... . 5. Джерни джашил кырдык джабды, чыпчыкъла да... .

221. Берилген текстден байламла байлагъан сёзлени айырыб джазыгъыз.

ЧЕГЕТДЕ

Атам бла мен чегетге бардыкъ. Чегетни къыйырында эмен, чынар эмда къайын терекле ёсе эдиле. Бусакъла да, акъ къайынла да, джёгеле да чегетге ариу келбет саладыла. Чёгюч ургъанча, бир таууш эштиб къарадым. Эмен бла чынаргъа кьонуб, бир кьолан ариу къанатлыла джити бурунлары бла тереклени ура тургъанларын кёрдюм. Ала агъач тауукъла болгъанларын атам меннге айтды.

222. Алгъы бурун сѣзлени, ызындан айтымланы байлаб келген байламлары болгъан айтымланы джазыгъыз.

1. Къонгурау къагъылды, сабийле классха кирдиле, дерс да башланды. 2. Ишчиле бла эллиле, кеси къыйыны бла джа-шагъан къуллукъчула да партияны башчылыгъы бла бизни къралда коммунизм ишлейдиле. 3. Тау артындан джылтыраб, кюн башлагъа тийгенди, къарлы тау да башына алтын джа-быу ийгенди. Кюнбетни кюн энишге кириш тутуб келеди, кѣлекке да аллында ууакъ-ууакъ энеди. 4. Сен да, мен да болалырбыз насыблы, шох да, тенг да. 5. Бир адамгъа бол-май хатам, ма былайды джашауум эмда халым.

§ 39. Къайтару.

223. Суратха къараб, сочинение джазыгъыз. Сочинениегизде байламла байлаб келген сѣзле болсунла.

224. Бла, да, эмда байламлары болгъан айтымла къураб джа-зыгъыз.

АЙТЫМ.

§ 40. Айтымны юсюнден окъулгъанны къайтарыу.

225. Айтымланы окъугъуз. Аланы къаллай айтымла болгъанлары аштыгъыз. Тетрадлада джазыгъыз, тыйгъыч белгилени (.?!) салыгъыз.

Джауумсурайды Кюн алкъын иги къыздырмайды Къанатлыла узакъ джерледен къайта башлагъандыла Сосланбек бла Бекир алагъа уяла ишлейдиле Ала Къанатлыланы шохларыдыла Къанатлыла бизге хайыр келтиредиле Сен ненча уя ишлегенсе Хоншу школну сохталары къанатлыланы кюнюне къалай хазырланганларын билемисе Пионерле Къанатлыланы сакълагъыз Хоншу школну пионерлерин социалист эришиуге чакъырыгъыз.

1. Айтым деб неге айтадыла?

2. Хапарлаучу, соруучу, кёлтюртюучю айтымла деб къаллай айтымлагъа айтадыла?

3. Хапарлаучу, соруучу, кёлтюртюучю айтымладан сора къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла?

226. Текстни айтымлагъа бёлюб, керекли тыйгъыч белгилерин сала джазыгъыз.

Джай эди шагърей джолчугъубуз бла биз кёлге джуунургъа кетдик кёлде кюнню таякълары джылтырай эдиле кёлню тегерегине терекле орнатылгъандыла тереклени башларында къанатлыла джырлай эдиле ол бир джагъасындан кийик бабушланы тауушлары чыгъа эдиле табигъат бек ариу эди табигъатха къошулуб, джырларынг келеди алааматды джай сени ары баргъанынг болгъанмыды ол субай ёсген тереклени кёргенмисе къайыкъла бла джюзгенмисе биз эрлай тешиндик суугъа кёмюлдюк бир къауумубуз къайыкъла бла джюздюк Ахмат бла Мусса сыртларындан тюшюб джюзе эдиле бек къууаныб юйге къайтдыкъ.

§ 41. Айтымны баш членлери.

227. Назмучукъну окъугъуз. Хар сѣзге соруу салыгъыз. Тетрадарыгъызда джазыгъыз.

ГОККА ХАНСЧЫКЪ.

Ол ариу ёсген бусакъ терекчик
Тамырын терен ийгенди,
Джауумдан тойгъан гокка хансчыкъ
Ариу кийимин кийгенди.

Чегетден чыгъыб, бал чибинчик
Къанатчыкъларын къагъады,
Гокка хансчыкъдан алгъан азыгъын
Артмакъчыкъ этиб тагъады.

Тюрлю оюулу ол гокка хансчыкъ—
Джарытыб, кѣзге тиеди,
Кюнден, хауадан азыгъын алыб,
Алтын чашчыгъын иеди.

Бостанланы Х.

1. Айтымны члени деб неге айтадыла?
2. Айтымны членлери ненча къауумгъа юлешинедиле?
3. Айтымны баш членлери деб къайсы членлерине айтадыла?
4. Башчы деб неге айтадыла?
5. Башчы не соруулагъа джууаб этеди?
6. Хапарчы деб неге айтадыла? Не соруулагъа джууаб этеди?
7. Башындагъы текстде айтымлада башчыланы тюблерин бир сыз бла, хапарчыланы тюблерин эки сыз бла сызыгъыз.

228. Айтымланы окъугъуз. Баш членлени табыгъыз. Аланы, юлгюдеча, айырыб джазыгъыз.

Юлгю: *Къар эрийди.*

ДЖАЗ КЕЛДИ.

Къар эрийди таулада. Кырдык тюзледе чыгъады. Малла джабагъыларын артадыла. Суула терк агъадыла. Сабийле тюзге къуюлуб ойнайдыла. Абдуллах къайыкъчыкъ этди да суугъа джиберди. Къанатлыла къыбыладан къайтдыла. Пионерле алагъа къангадан юйчюкле ишледиле. Ала къонакъланы сакълайдыла.

§ 42. Сансыз членле.

229. Айтымланы окъугъуз. Башчы бла хапарчыдан къалгъан сёзлеге эс ийгиз. Ала къаллай соруулагъа джууаб этедиле.

1. Мен Ахматха китабны бердим.
2. Джаз терекле чыммакъ акъ чагъадыла.
3. Тауда субай нызы терекле ёседиле.
4. Къыбыладан джылы джелчик урады.
5. Былтыр мен экинчи классда окъуй эдим.
6. Мусса Хасанны улуу къарнашыды.
7. В. И. Ленин 22 апрелде туугъанды.

Айтымны башчы бла хапарчыдан къалгъан членлерине сансыз членле дейдиле.

Сёз ючюн: *Мен Ахматха китабны бердим.* Бу айтымда *Ахматха, китабны* деген сёзле сансыз членледиле.

Айтымны сансыз членлери юч къауумгъа юлеши-недиле: толтуруучулагъа, ачыкълаучулагъа, болумлагъа.

§ 43. Толтуруучула.

230 Кимге? неге? кимни? нени? кимде? неде? кимден? неден? деген соруулагъа джууаб этген сансыз членлени тюрин сыза джазыгъыз.

1. Ахмат Муссагъа сёлешди.
2. Ол атха минди.
3. Мусса Ахматны махтады.
4. Анам ийнекни сауду.
5. Иссада къы-

зыл галстук кызырады. 6. Терекде кѳетле кѳрюнедиде. 7. Пионерден кыалгъан сохтала юлгю аладыла. 8. Агъачдан кѳб затла этедиде.

Бериучю, тамамлаучу, орунлаучу, башлаучу болушланы сорууларына джууаб берген сансыз членлеге толтуруучула дейдиде. Сѳз ю чюн: *Муссагъа, атха, Ахматны, ийнекни, Исада, терекде, пионерден, агъачдан* деген сансыз членле толтуруучуладыла.

231. Точкаланы орунларына керекли болуш аффикслени сала джазыгъыз. Толтуруучулары тублерин сызыгъыз.

1. Осман Умар... джыкъды. Умарны джаны... тийди. Ол Осман... кѳлкыалды болду. 2. Дырынчыла дырын... кыур-гъакылай джыйдыла. 3. Сафият кыазан... сют... кыуйду. 4. Борис от... отунла... салды. 5. Кюн джер... джылытды. 6. Колхозчула бачхала... сугыарадыла. 7. Ийыкы... джети кюн болады. 8. Сатыучу кыумач... метр салады. 9. Ёребаш ийнек... кыолан семизди.

§ 44. Ачыкылаучула.

232. Кыаллай? неллай? кыайсы? деген соруулагыа джууаб этген сансыз членлени тублерин сыза джазыгъыз.

ДЖАЗ.

Джарыкы танг атды. Чыммакы акы чакыгъан терекле кѳрюнедиде. Кыанатлыла аламат джырлайдыла. Джазгы кюн тиерикди. Тауладан салкыын аяз урады. Ол ариу ийисни келтиреди. Терен ханса малла отлайдыла. Акыбаш таулары башларына джазгы кюн таякыла тиедиде. Терен ѳзенледе алкыын салкыынды. Уллу сууну тауушу узакыгыа эштиледиде.

233. Кесигиз „Ана тил“ китабларыгыздан ачыкылаучулары болгыан онушар айтым табыб джазыгъыз.

Затны ышанын танытхан, къаллай? неллай? къайсы? деген соруулагъа джууаб этген сансыз членлеге ачыкълаучула дейдиле. Сёз ючюн: *Джарыкъ танг атоы*. Бу айтымда жарыкъ деген сёз къаллай? деген соруугъа джууаб этеди, ачыкълаучуду.

234. Точкаланы орунларына керекли ачыкълаучулары сала джазыгъыз.

1. ... тауну субай ёсген ... нызысы джашнайды. 2. Чарсда ... ат ... атны озду. 3. ... суудан ётерге кыйынды. 4. ... сабий анасын да, ... атасын да къууандырды. 5. ... бачхада ... терекле ёседиле. 6. Алада ... алмала, ... шапталла, ... кертмеле битедиле. 7. Биз ... бёрюню ёлтюрдюк.

§ 45. Болумла.

235. Къайда? къайры? къайдан? къачан? не заманда? къалай? нечик? деген соруулагъа джууаб берген сансыз членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Мени атам Бийчесында джыл сайын мал кютеди. 2. Къарнашым заводха барады. Ол анда ишлейди. 3. Малчы фермадан келеди. 4. Къарылгъач, джертин учуб, кёкге чыгъыб кетди. 5. Бюгюн кюн джылы болду. Онеки сагъатда кюн бек къыздырды. 6. Совет халкъны культурасы дженгил ёседи.

Ишни къайда, къачан, къалай этилгенин кёргюзюб, этимден къуралгъан членни айгъакълаб келген сансыз членлеге болумла дейдиле.

Болумла къайда? къайры? къайдан? къалайтын? къачан? не заманда? къалай? нечик? деген соруулагъа джууаб этедиле.

Сёз ючюн: *Къайда кютеди? Бийчесында. Къачан кютеди? Джыл сайын. Къалай ёседи? Дженгил.*

БИЙЧЕСЫНДА.

Быйыл мени атам Бийчесында джылкы кюте эди. Ол кюн сайын джылкыны чегет кыйырында джая эди. Бир кюн тау табадан джангур уллу джауду. Бир айдан, атамы кёре, анам бла мен Тохтамишлеге баргъан эдик. Бизни биргебизге гитче кърнашчыгъым да тохтамай келген эди. Былайда джылкыладан сора кёб малла къадалыб отлай эдиле. Атам, бизни элден баргъаныбызны кёргенинде, бек кюуанды. Эки кюнден сора биз элге къайтдыкъ.

237. Айтымланы членлерин схемагъа кёре айырыгъыз.

Мени кърнашым сегизинчи классда окъуйду. Ол быйыл комсомолгъа киргенди. Тамада эгечим фермада ишлейди. Ол ийнек сауады. Быйыл мен джай каникуллада тау джайлыкъгъа баргъан эдим. Анда совхозну малчылары джигер ишлейдиле. Мени эгечим планын артыгъы бла толтургъанды. Анга коммунист урунууну джигери деген атны бергендиле.

С х е м а.

Сёз	Айтымда къаллай сооругъа джууаб береди	Айтымны къайсы члениди	Тилни къайсы кесегинденди?	Айтымда къайсы сёз бла байланыб келеди?
<i>Кърнашым</i>	кимим?	башчы	ат	окъуйду
<i>Окъуйду</i>	не этеди?	хапарчы	этим	кърнашым
<i>Мени</i>	кимни?	ачыкълаучу	алмаш	кърнашым
<i>Классда</i>	неде?	толтуруучу	ат	окъуйду
<i>Сегизинчи</i>	ненчанчы?	ачыкълаучу	санау	классда

§ 46. Джайылмагъан эмда джайылгъан айтымла.

238. Суратха къараб, сочинение джазыгъыз.

Сочинениеде джайылгъан эмда джайылмагъан айтымла болсунла.

ДЖАЗ.

Къуру башчы бла хапарчыдан къуралгъан айтым-гъа джайылмагъан айтым дейдиле. (Къанатлыла къайтдыла.)

Башчы бла хапарчыдан сора да сансыз членлери болгъан айтымгъа джайылгъан айтым дейдиле. (Къанатлыла джылы джерледен къайтдыла).

239. Суратха къраб, джайылмагъан эмда джайылгъан айтымлары болгъан хапарчыкъ къраб джазыгъыз.

КЪАНАТЛЫЛА БИЗНИ ШОХЛАРЫБЫЗДЫЛА.

240. Хапарчыкъны окъугъуз. Тюбюндеги соруулагъа джууаб этигиз.

ДЖАЗ.

Джаз келди. Къанатлыла джылы джерледен къайтдыла. Джанкъозла кёрюндюле. Ала тюзлени омакъ джасадыла. Джазгъы ишле башландыла. Колхоз, совхоз сабанлада тракторла ишлейдиле.

1. Биринчи айтым ненча сёзден къуралгъанды?

2. Биринчи сѣз не соруугъа джууаб этеди? Айтымны къайсы члениди?

3. Экинчи сѣз не соруугъа джууаб этеди? Айтымны къайсы члениди?

4. Биринчи айтым къайсы членледен къуралгъанды?

5. Къалгъан айтымла къайсы членледен къуралгъандыла? Къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

241. Джайылмагъан айтымланы джайылгъан айтымла этиб джазыгъыз.

Кюнле созулгъандыла. Кечеле къысхаргъандыла. Кырдык чыкыгъанды. Малла кютюледиле. Къозула мангырайдыла. Улакъчыкъла макъырадыла. Чегетле кегергендиле. Сабийле ойнайдыла.

§ 47. Айтымланы биртукъум членлери.

242. Айтымланы окъугъуз. Бир соруугъа джууаб этиб, бир сѣзю айгъакълаб келген членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Хасан, Исса, Аубекир ючюнчю классда окъуйдула. Ала джазадыла, окъуйдула, сурат саладыла. Хасанны сары, кызыл, джашил, мор карандашлары барды. Сохтала школда билим, акъыл аладыла.

Айтымда бир соруугъа джууаб этиб, бир сѣз бла байланыб келген сѣзлеге айтымны биртукъум членлери дейдиле. (Биринчи айтымда *Хасан, Исса, Аубекир* ким? деген соруугъа джууаб этедиле, *окъуйдула* деген сѣз бла байланыб келедиле. Ала биртукъум членледиле).

243. Биртукъум членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Кюн сайын сылаб-сыйпаб, мен джау сюртеме, къу-чакълайма, ийнакълайма, эркететеме. 2. Таза къанлы, субай

санлы, бек чабыучу ингилиз аджир атангды. Тарпан кибик, бек чыдамлы, ташсынмаучу къарачай байтал анангды. 3. Дюлдюр атым, сен тулпарса, тарпанса, таджал кибик, чыныкъгъанса, къатханса. 4. Волганы, Донну, Къобанны чокъракъ суундан ёмюрде да джауларыбызгъа аш болмаз. 5. Колхозчула, урунуучу малчыла тёрт джанынга басыныб джашайла. Къошдан, юйден джюрюген джолоучула сениге къайтыб, джол азыкъ ашайла.

Орусланы М.

244. Биртукъум башчылары, хапарчылары, сансыз членлери болгъан айтымланы „Ана тил“ китабдан табыб джазыгъыз.

Айтымны биртукъум членлери бир-биринден запятойла бла айырыладыла.

Сёз ючюн: Москва, Ленинград, Киев, Минск, Алма-Ата уллу шахарладыла.

245. Биртукъум членлени бир-биринден запятойла бла айыра джазыгъыз.

1. Къарачай малкъар къабарты ногъай ууакъ миллетле дагъыда талай ненча ёмюрню атладыла санаб, ана тил хариф кёрмейин къараб. 2. Мермер ташла джылтырайла джаналла ёзенлеге сейир келбет салалла. 3. Буу джугъутур къозгъалыб, отлайдыла кенг чатлада къууаныб. 4. Агъачны къурчну къоргъашынны темирни сууну хансны талай затны ташкёмюрню Америкагъа Англиягъа эришиб барын хайырландырама кюрешиб.

Къаракетланы И.

Биртукъум членлени экиси бир байлам бла байлансала, аланы араларына запятой салынмайды.

Сёз ючюн: Къобан бла Дон Азов тенгизге къуяладыла.

Байлам талай кере къайтарылыб келсе, биртукъум членле бир-биринден запятойла бла айырыладыла.

Сёз ючюн: *Азрет да, Исса да, Хамит да иги окъуйдула.*

246. Керекли джерлеге запятойланы сала джазыгъыз.

1. Сууда да джерде да хауада да биз къайгъысыз джюрюйбюз. 2. Накъырдыны оюнну да ташлайбыз ишге киргенлей. 3. Бет джанлары къалын ариу чегетле, ичлеринде кёб тюрлю кёгетле, субай ёсген нарат нызы терекле, салкъын джууаш, аяз ура, кёлекке. 4. Бизни атабыз—сууукъ кюртле булутла. Чыкъгъаныбыз—ташлы агъачлы бу джуртла. Биз джол салыб ёзенлеге, тюзлеге тигим эте шахарлагъа эл-леге, эниш сюрем—тенгизлеге келебиз.

Къаракетланы И.

§ 48. Къайтарыу.

247. Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыгъыз.

ДЖАЗ ЧЕГЕТДЕ.

Ариу кёк, таза хауа, джашил чапракълы терекле, шоркъулдагъан суучукъла, чегет тала, кёк гяхиник, ариу джырлагъан къанатлыла, джарыкъ ауазла.

248. Айтымланы джазыгъыз, членлерин айырыгъыз.

Юлгю: *Биз джашай эдик элдеде, мюрзеу битмез джерледе, башы ачыкъ гёзенде, ташлы, агъачлы ёзенде.*

1. Къар эрийди мийик таулада 2. Джашил кырдык чыгъады тюзледе. 3. Джылкыы, тууар, эчки, къой джабагъы артадыла. 4. Суула да терк агъадыла. 5. Гокка хансла чыгъадыла джашнаб.

249. Керекли джерлеге тыйгыч белгиле сала джазыгъыз.

1. Бизни таулада дугъум наныкъ джилек ишкилди эмда мусхот бек кёбдю. Нарат да, нызы да мийик джерлени сюедиле. 2. От джанды къыздырды джилтинледи тютюнледи джукъланды. 3. Зухра къара къашлы къара кёзлю узун чачлы акъ шинли къызчыкъды. 4. Къарачай малкъар къабарты ногъай ууакъ миллетле дагъыда талай ненча ёмюрню атладыла санаб, ана тилде хариф кёрмей къараб.

§ 40. Бош эмда къош айтымла.

250. Берилген айтымланы къуралгъанларына, муратны танытханларына кёре, башхалыкъларын айырыгъыз.

1. Къар эриди.

2. Суучукъла шоркъулдадыла.

3. Къар эриди да суучукъла шоркъулдадыла.

Къар эригенлей, суучукъла шоркъулдадыла.

1. Биринчи, экинчи айтымла къалай къуралгъандыла? Ненчашар муратны танытадыла?

2. Ючюнчю, тёртюнчю айтымла ненчашар айтымдан къуралгъандыла? Ненчашар муратны танытадыла?

Бир муратны танытхан айтымгъа бош айтым дейдиле. Биринчи, экинчи айтымла бош айтымладыла.

Эки неда талай бош айтымдан къуралыб, къош муратны танытхан айтымгъа къош айтым дейдиле.

Ючюнчю, тёртюнчю айтымла къош айтымладыла.

251. Алгъы бурун бош, ызы бла къош айтымланы айырыб джазыгъыз.

1. Сиз тынгылагъыз, тенглерим, бу хапаргъа, мен да баргъан эдим Москва шахаргъа. Мен тенглерим бла болдум Къызыл площадьда. Ленинни Мавзолейинде болдум. Ленинни кёргенимде, джюрегим бек къууанды. Ол бюгюн да джашайды джюрегибизде. Мавзолейден чыкъгъанымда, тенгим Мусса меннге тюбеди. Ол да андан чыкъгъан эди.

Мусса бла мен В. И. Ленинни ишлеген джерине бардык. Биз Ленинни юй болумун, аны олтурган столун кердюк.

В. И. Ленин бизге кёб игилик этгенди, биз да аны ёмюрде унутурук тюлбюз. Ол джашаганды, джашайды, джашарыкды ёмюрлеге.

252. Берилген бош айтымладан кёш айтымла кёураб джазыгъыз.

1. Джаз болду. Чырпы чакъды. 2. Танг атды. Тубан чачылды. 3. Кюн къыздырды. Балчык кёуруду. 4. Кёк кюкюрей эди. Джангур джауа эди. 5. Кюн аязыды. Джанкылыч турду. 6. Роза дерслерин этди. Рашид анасына болушду. 7. Эртденден ингирге дери тракторла гюрюлдейдиле. Чыпчыкыла джырларын джырлайдыла.

253. Суратха кёраб, бош эмда кёш айтымла кёурагъыз.

§ 50. Да, эмда байламлары болгъан къош айтымла.

254. Къош айтымланы окъугъуз, къайсы бош айтымладан къу-
ралгъанларын айтыгъыз, къайсы байламла бла байланыб келгенле-
рин айырыгъыз.

1. Кюн булутха кирди, малла да отларгъа джайылдыла.
2. Къойчу тууайлады, къойла да юркдюле, джанлы да къа-
тышды, шкок да атылды. Шагъабан бёрюню ургъан эди, ол
да джаралы болгъан эди. Эртденбла сюрюучюле итле бла
джайылдыла, узакъ бармай итле да ёлген бёрюню табдыла.

355. Текстден да байламы болгъан айтымланы айырыб джазы-
гъыз.

Къар эриди, джер да ачылды, кёк да кюкюреди, суу да
чачылды. Кюн къыздырды, джер юсюне да джап-джашил
кырдык джайылды. Къойла да, чалманлада къозу да, улакъ
да май-май этиб макъырадыла. Къойла да, эчкиле да къо-
зуларын да, улакъларын да чакъырадыла.

256. Айтымланы джазыгъыз, да байламны къуллугъун айтыгъыз.

Къобан къобду да суу джагъаны басды. Къобан къоб-
ду, суу да джагъаланы басды. Хауа джылынды да джерни
джылытды. Хауа джылынды, джер да джылынды. Кюн тийди
да тау башланы джылтыратды. Кюн тийди, тау башла да
джылтырадыла. Джангур джауду да джерни джибитди. Джа-
нгур джауду, джер да джибиди.

257. Текстни окъугъуз, эмда байламны къуллугъун айтыгъыз.

Урунган халкъгъа насыбха бирча сыйлы къартха эмда
джашха бюгюн туугъанды Ленин атабыз, биз да анга махтау
айтабыз. Уллу Волга сууну бойнунда эмда татлы ананы къой-

нунда бююн туугъанды Ленин атабыз, биз да анга махтау айтабыз.

Мекам ишле дженгил барады эмда халкъны джашауу игиден иги болады. Шахарла бла элдеде яслиле, сабий сада, школла бла больницала ишленгендиле эмда ачылгъандыла. Школланы терезелеринден лампа джарыкъла кӧрюнедиле эмда сабий дауурла чыгъадыла.

258. Точкаланы орунларына байламланы сала джазыгъыз, аланы къуллукъларын айтыгъыз.

ПИОНЕР МАХМУТ.

Махмут эртде турады ... бетин-къолун джууады, школга барады ... окъуу-билим алады. Ол дерсин иги биледи, устаз ... аны сюеди. Махмут эсин ишге бӧледи ... къозулан кютеди.

§ 51. Не, неда, бир, бир да байламлары болгъан къош айтымла.

259. Байламланы тюблерин сыза, айгымланы джазыгъыз.

1. Не Хамид келликди бизге, неда биз алагъа барлыкъбыз. 2. Бир джангур джауады, бир да къарчыкъ себелейди.

1. Байламланы къюуб окъугъуз. Биринчи, экинчи айтымлада (къош айтымлагъа кирген) айтылгъан ишле къалай этиледиле?

2. Байламлары бла окъугъуз. Къош айтымлагъа кирген бош айтымлада айтылгъан ишле къалай этиледиле?

260. Точкаланы орунларына байламла сала джазыгъыз.

1. ... шош бола эди, ... аяз къагъа эди, ... шайтан джел къоба эди. 2. Бююн ... джел этерикди, ... джангур джауарыкъды. 3. Хасан ... киногъа барлыкъды, ... Хусей аны бла китаб окъурукъду. 4. ... кюн джылтырай эди, ... бурчакъ себелей эди.

261. Бош айтымладан *не, неда, бир, бир да* деген байламланы кючлери бла кшош айтымла кзураб джазыгъыз.

1. Кюн тиеди. Булут басады. 2. Къанатлыла джюуюлдейдиле. Къыбыладан джылы джел къагъады. Тегерек рахат болады. 3. ... Азрет Москвагъа кетеди. Алим анга къонакъгъа барлыкъды. 4. Къарылгъач кекге чыгъады. Къартджыгъа джертин учады.

§ 52. А, алай а, уа байламлары болгъан кшош айтымла.

262. Кшош айтымланы окъугъуз, алагъа кирген бош айтымла къайсы байламла бла байланыб келгенлерине эс ийгиз.

1. Ёзен тубан алаша джайылгъан эди, башлада уа кюн ариу эди. 2. Кюн батханды, тюзледе алкъын а джарыкъды. 3. Тубанны ичинде салкъын эди, алай а тубан джауум мени джибитгенди.

1. Кшош айтымгъа кирген бош айтымланы магъаналары бир-бирине къалайдыла?

2. Бу къауум байламла къаллай айтымланы байлайдыла?

263. Схемалагъа кере, айтымла кзураб джазыгъыз.

1. _____, алай а _____

2. _____ а _____

3. _____, _____ уа _____

265. Кшош айтымланы бош айтымлагъа юлешиб джазыгъыз.

1. Кюн тийди да, чыкъ кебди. 2. Къонгурау къагъылды, сабийле классха кирдиле. 3. Джел джылынды, сабанчыла сабаннга чыкъдыла. 4. Кюн булутха кирди эмда малла джайылдыла. 5. Не Ахмат бизге келликди, не биз анга барлыкъбыз. 6. Не джангур джауарыкъды, неда уллу джел бол-лукъду.

264. „Джаз сабан тюзледе“ деген суратха къараб, сочинение джазыгъыз.

266. Берилген бош айтымладан къош айтымла къураб джазыгъыз.

1. Чегетни артындан кюн кёрюндю. Узун келекеле сууну юскюн джабдыла. 2. Шынкъарт джанды. Отну узун тили тегерекни джарытды. 3. Джел ууакъ урлукъну тегерекге себди. Джангур суу аны джибитди. 4. Чёгюч, джолдаш, къарнашым, биз джашайыкъ джанаша. Колхоз сабан битдириб, мен оргъандан сен аша.

Къош айтымгъа кирген бош айтымла бир-биринден запятойла бла айырыладыла.

Сёз ючюн: *къойчу тууайлады, итле да чабдыла.*

267. Керекли джерледе запятойланы сала джазыгъыз. Аланы нек салынганларын айтыгъыз.

ДЖАЗ.

Къыш кетди джаз да джетди. Биченликле кёгердиле суу да къобду терк джортду чегетле да кийиндиле. Кёк ариуду булутсузду кюн да джерни джылытады къыш ханны—акъ къарны уа джер юсюнден къурутады.

Биджиланы Асхат.

268. Къош айтымланы айырыб джазаргъа.

ДЖАЙ.

Хауа исси, ауур болду. Кюн батды, тегерек да къарангы бет алды. Кюн батхандан къара булут келди да элни, чегетни басды. Ийнекле ёкюре, атла да кишней эдиле.

Узакъдан кёк кюкюреген таууш келди да къаяланы зангырдатды. Чегет табадан ариу хауа урду, иссилик да сынды.

Экинчи кере кёк кюкюреди, джангур да, челекден къуйгъанча, къуйду.

Бир кесек замандан тегерек шош болду, кюн тийди, джанкъылыч да турду.

269. Биртукъум членлени байлагъан байламланы тюблерин бир сыз бла, къош айтымлагъа кирген бош айтымланы байлагъан байламланы эки сыз бла сыза джазыгъыз.

1. Сууукъ джангур джауа эди, бачхада сангырау джауум шууулдай эди. 2. Биз ишлейик эм кюрешейик, джазыбызны да, джайыбызны да боппа-бошуна да ашырмайкъ. 3. Иги къойчу чабырын тюз тешгенлей тындырыр, аман къойчу къойларын джанлыгъа къырдырыр. 4. Вулкан чыгъыб урду да тот бугъоуланы чачды, залимлени къууду да халкъгъа тенгликни ачды. 5. Джел бир улуйду, бир сарнайды, бир джанкъылыч турады.

270. Керекли байламланы, запятойланы сала джазыгъыз.

1. Иги сёзню бычакъ кесмез иги сёзню боран элтмез иги сёз отда ... кюймез. Иги сёзню айтхан эрди акъылы джюреги ... кенгди. Окъ джерине джетиб суууйд суу ... бир заманда къуруйд. Иги сёз къурумаз сууумаз аны киши ... тутуб тыймаз.

Мечи улу К.

2. ... кюнню джарыгъы меннге кёрюнмейди ... мени тамырларыма бошлукъ берилмейди.

Крыловдан.

3. ... кюн джылтырай эди ... джауумсурай эди.

§ 53. Айлану.

271. Айтымланы окъугъуз. Членлерин айырыгъыз. Тюблери сызылгъан сёзле нени кёргюзедиле, ала айтымны члени боламыдыла квалгъан сёзлери бла байланыб келемидиле?

1. Хайда, аланла, джюрюгюз, биз окъургъа барайыкъ.
2. Сен, Хусей, бу китабны окъугъанмыса? 3. Хапарынгы айт, Хасан!

Айтылгъан кимге айланыб айтылгъанын танытхан сёзге айланыу дейдиле.

Сёз ючюн: *Джолдашла! Биз насыблы кёзюуде джашайбыз!* Бу айтымда джолдашла деген сёз айланыуду. Айтылгъан сёз анга айланыб айтылады.

Айлануу айтымны члени болмайды, грамматика джаны бла айтымны членлери бла байланыб келмейди.

272. Айланууланы тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Исса, къайдан келесе? 2. Сен, Мусса, ненчанчы класда окъуйса? 3. Дерслеринги этгенден сора, ананга болушамыса, Байдымат? 4. Ёхтем Кавказ, салам айтама санга! 5. Те-

ли каска! Джай узуну сен джырладынг эсе, кыш узуну хайда тепсе, хайда тепсе!

273. Тенгинге письмо джаз. Письмонгда айланыула болсунла.

274. Тышыгъыздан окъугъуз. Айланыулары табыгъыз, тыйгъыч белгилерине эс ийигиз.

1. Партия, сенсе башы насыбны! Партия, сенсе мыйысы халкъны! 2. Чыкъчы, Таулан, эшикге къара, ит кимге эсе да бир къаты чабады. 3. Сизге айтама, джаш негерле! Тынтылагъыз, пионерле!

Айланыу айтымны аллында келсе, айланыудан со-
ра запятой неда келтирчюу белги салынады.

Сёз ючюн: *Исса*, сен бюгюн къайда болдунг?
Пионерле! В. И. Ленинни осиятларын толтуругъуз!

Айланыу айтымны ортасында келсе, эки джанын-
дан запятойла бла айырылады.

Сёз ючюн: къалайды, *Ахмат*, сени джашауунг?

Айланыу айтымны аягында келсе, аллындан за-
пятой бла айырылады.

Сёз ючюн: махтау санга, *комсомол!*

275. Тыйгъыч белгилени нек салынганларын айта джазыгъыз.

1. Сабийле, джолгъа хазыр болугъуз. Тамбла, тенглерим,
узакъ джолгъа атланныкъбыз. Джолда артха къалыргъа са-
нга джарамаз, Азрет.

2. Мени багъалы тенгим, джюрегимден санга салам ай-
тама. Сен, Идрис, къачан келликсе бизге къонакъгъа? Кел-
сенг, къууанныкъбыз, Идрис.

3. Асият, сен тюнене берилген назмуну азбар этгенмисе?

4. Аланла, келигиз, бюгюн экскурсиягъа барайыкъ. Мен
барыргъа бек разыма, джолдашым.

276. Керекли тыйгыч белгилени сала джазыгъыз.

1. Багъалы Исса сен джазгъан письмо бизни бек къуу-андырды. Исса къалайды джашауунг, ишинг? Бизден салам айт тенглеринге Исса.

2. Чалкъычыгъым, чалкъычыгъым чалкъычыкъны таблай-ма чалкъы ызда чалкъы чала, джырчыгъымы джырлайма.

3. Къоркъма хомух не этерикди ол сенинге? 4. Дженгил бол алан киногъа барайыкъ.

4. Ой звено урунабыз ишлейбиз кесибизге. Ой звено къууанабыз джашау тенглигизге.

277. Суратха къараб, айтымла къураб джазыгъыз. Хар айтымда тюбюнде берилген сёзле айланыула болсунла.

Сёзле: Ахмат, Коля, Асият, Вера, Мухтар, Фатима.

Юлгю: *Ахмат, сен ненча терек орнатдын?*

278. Берилген айтымлада башчыланы айланыулагъа бура джазыгъыз.

Юлгю: *Партия, джолоучуса арыи билмеген!*

1. Партия джолоучуду арыи билмеген. 2. Къарачай киши бюгюн ышарады, иеди джашаууна. 3. Джашил джаз джетди, джылы джел къагъыб. Къымыжа терек тюз тюбюне дери чакъды.

ТУУРА СЁЗ.

§ 54. Туура сёзден хапар бериу.

279. Башха адам бла авторну сёзлерин табыгъыз. Башха адамны сёзю къалай берилгенине эс ийигиз.

1. „Кёгюрчюнюмю джокъду багъасы. Сатарыкъ тюлме, айтама ачыкъ“,—деб джашчыкъ кёкге ийди кёзлерин, къойдула ала, билиб бермезин. 2. Зайнеб былай айтды: „Мен да школгъа джорюйме, сенича окъуйма“.

Башха адамны сёзюн автор, формасын да, магъанасын да тюрлендирмей, ауузундан чыкъгъанча берсе, аллай сёзге туура сёз дейдиле.

Сёз ючюн: „*Сен къалай окъуйса?*“—деб сорду устаз сохтагъа. Бу айтымда „*сен къалай окъуйса?*“ деген туура сёзю. Къалгъан сёзле авторну сёзлеридиле.

280. Туура сёзню тюбюн сыза джазыгъыз.

САКЪАТ.

Автобуста „сакъатлагъа“ деген орунга бир къызылуурт джаш олтургъанды. Автобус экинчи тохтагъан джерде агъач аягъы бла биреулен мингенди, алая къызылуурт ёрге

къобмагъанды. „Орунну бошат!“—дегендиле адамла анга. „Мен да сакъатма“,—деб ол башын бир джанына бургъанды. „Былай олтур“,—деб эки-юч адам орун бергендиле агъач буту болгъаннга. „Сен къалай сакъат боласа, бутунг-къолунг сау“,—деб, адамла кызылуууртну букъусун къакъгъандыла. „Ай юйюнге, къюгъуз, буту-къолу сау болгъанлыкъгъа, ол башындан сакъатды“,—дегенди Алан.

Хубийланы М.

281. Берилген текстде туура сёз бла авторну сёзлерин табыгъыз. Туура сёз, авторну сёзюне кёре, къайда келгенине, салынган тыйгъыч белгилеге эс ийгиз.

ГЛОБУС БЛА МАХТАНЧАКЪ.

„Джер чакълы бир акъылым барды“,—деб махтанчакъ глобусха башын тенглешдиргенди. Махтанчакъны айтханын Алан бек тюзсюнуб, былай дегенди: „Джер джюзюню ючден экиси сууду“.

Хубийланы М.

Туура сёз, авторну сёзюню аллында келсе, кавычкалагъа алынады, ызындан запятой бла тире салынадыла.

Сёз ючюн: „Бизни классда дерсин билмеген джокъду,“—деди Хасан.

Туура сёз авторну сёзлеринден сора келсе, туура сёзню аллында эки точка (:) салынады, туура сёз а кавычкалагъа алынады, биринчи сёзю уллу хариф бла джазылады, аягъында керекли тыйгъыч белги салынады (.?!)

Сёз ючюн: Мусса былай айтды: *„Мен бюгюн аламант иш этдим“*. Ахлау тенгине сорду: *„Къайдан келесе?“* Азрет къууаныб айтды: *„Джашасынла бизни космонавтларыбыз!“*

282. Берилген айтымлада керекли тыйгыч белгилени сала джазыгъыз.

Азрет сен къайдан келдинг деб сорду Осман. Азрет былай джууаб берди Мен совхозну фермасындан келдим. Сени биргенге ким келди деб, Османны тенги Исса Азретге сорду. Азрет Иссагъа былай джууаб берди Исса мени биргеме Якъуб келди Якъуб фермада не ишлейди деб, Осман сёз къошду. Азрет анга былай деди Якъуб фермада ийнек сауады. Ол коммунист урунууну джигериди.

283. „Ана тил“ китабда туура сёзлери болгъан айтымла табыб джазыгъыз.

284. Айтымланы окъугъуз, тыйгыч белгилени нек салынганлары айтыгъыз.

ЮЧ БАЛА БЛА ЮЧ АНА.

„Мени джашым къарыулуду, сингирди—бир зат къоркъутмайды аны,“—дегенди къатынланы бири. Экинчиси айтханды: „Мени джашым булбулчады, бек сейирлик джырлайды, халкъ аузуна къарарчады“.

Ючюнчюсю аузун джарыб сёз айтмагъанды. Суу алыб, тик ёрге атлангандыла ала, челеклери чайпала-тёгюле, арыйтала. Алларына юч джашчыкъ келгендиле тигелей, бири каскача чынгай, бири къычырыб джырлай, ючюнчюсю тынгылай. Анасын кёрюр-кёрмез ючюнчюсю чабханды, челеклени да алыб, ол бойнуна салгъанды. Джолда келген бир къартны къатынла тыйгъандыла, къайсын джаратады деб, билирге соргъандыла. Къарт да джууаб этгенди. „Мен юч джаш кёрмегенме, анасына джаш болгъан къуру буду дегенме“.

Алай айтыб джууабха, ол къарады ышара анасыны челегин алыб баргъан уланга.

Байрамукъланы Х.

285. Берилген туура сёзлеге авторну сёзлерин кьоша, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

ТУУРА СЁЗ.

Къурманынг болайым доктор сабийим бек кючлю ауруиду тангнга чыгъа-мыды чыкъмаймыды.

Ой къарнаш узакъда-мысыз.

АВТОРНУ СЁЗЮ.

Кирген джаш орундукъ таба аллына атлаб айтды.

Айдик, бир джашха, бир ол келген адамгъа къарай, сёз кьошду.

АВТОРНУ СЁЗЮ.

Кирген адам джанын инджитген затны хапарын ашыгъыш айтды.

Доктор бек къарыусуз айтды.

ТУУРА СЁЗ.

Доктор биз джашагъан джерге иги кесек джол барды. Элтарыкъны тюбюнде кьой фермада турабыз.

Джанынга болайым кёз чырагъым кеси кюйюб, кирге джер табмай, джаны къайгъылы болуб турады.

С. Капа улудан.

286. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Бюгюн В. И. Ленинни юсюнден къарачай поэтлени назмуларын окъурукъбуз деди устаз сохталагъа. Сохталаны бири былай айтды. Мен да Лениннге назму джарашдыргъанма. Хусей, этген назмунгу бир окъу деб тенглери тиледиле. Хусей, устазгъа къараб, айтды Устаз эркинлик берсе, окъуюм Хусей, окъучу назмунгу деб устаз буйрукъ берди. Хусей, тенглерине кёз джетдире, былай айтыб тиледи Мен джетишдиралмагъан бар эсе, сиз да эс ийигиз, окъуюм. Хусейни этген назмусун бек джаратдыла.

287. Туура сёзю болгъан бир хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

288. Схемалагъа кёре, туура сёзю болгъан айтымла къураб джазыгъыз.

□ ← → — авторну сёзлери.

□ □ □ □ ← → — туура сёз.

□ : „□ □ □ □“ : „□ □ □ □“, — □ □ □ □
„□ □ □ □“ ? — □ □ □ □ : „□ □ □ □“.

289. Берилген айтымлагъа схемала салыгъыз.

1. Вася атасындан тиледи: „Атам, бу суратны юсюнден хапар айт“. „Сен аны ким болгъанын билмеймисе?“ — деб сорду атасы джашына. Джашы атасына быллай джууаб берди: „Билеме. Ол Ленинди.“ „Хы, ол Владимир Ильич Ленинди. Ол джаныбыздан бек суйген вождубузду“, — деб атасы хапарын башлады.

290. Керекли тыйгъыч белгилени сала, айтымланы джазыгъыз.

Владимир Дмитриевич сабий байрамгъа къошулургъа сюемисиз деб сорду Владимир Ильич.

Айхай, сюеме деб ол анга джууаб этди.

Алай эсе, къайдан суйсегиз да пряникле ётмек конфет хлопушкала оюнчакъла табыгъыз деди Ленин.

Экинчи кюн ала ёлкагъа келдиле. Сабийле В. И. Ленинни тегерегин алдыла.

Не ойнарыкъсыз деб гитче къызчыкъ Владимир Ильичге сорду.

Киштик бла чычханны ойнайыкъ деди Владимир Ильич.

291. Авторну сёзлерине туура сёзле къоша джазыгъыз.

Ханафий былай сорду: „...?“ Солтан джууаб берди: „...“

Тамара къайтарыб айтды: „...“ Вожатая пионерлени эслерине салды: „...!“

„...“ —деб хапар айтды тахсачы. „...?“ —деб сорду командир.

„...“, —деб кьошду джёнгери. „...!“ —деб кьюанды командир.

292. Окьюу китаблада туура сёзлери болгъан айтымла табыб джазыгъыз.

293. Туура сёзлери болгъан айтымла кьюраб джазыгъыз. Авторну сёзюнде тьююнде берилген этимлени хайырландырыгъыз.

Этимле: айтды, сорду, деб джууаб берди, кычырыб ийди, деб кюулагъына шыбырдады, дагъыда былай айтды.

294. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз, скобкаланы ачыгъыз.

(Атам мен школгъа барыргъа сюеме) деди джашы атасына. (Игиди джашым) деди атасы баласына. (Мен школгъа къалай барлыкъма букварсыз) деб сорду джашы. Атасы букварь алыб келиб айтды джашына (Ма санга букварь). (Къалай аламатды букварь) деб кьюуаныб джырчыгъын джырлай джашчыкъ школгъа тенглери бла кетди.

295. Туура сёзлери болгъан тёртюшер айтым кьюраб джазыгъыз.

КЪАЙТАРЫУ.

§ 55. Тауушла бла харифле.

296. Соруулагъа джууаб беригиз.

1. Тилде таууш деген неди?
2. Хариф нени кёргюзеди?
3. Тауушла бла харифлени башхалыкълары неди?
4. Ачыкъ тауушла ненчадыла? Аланы кёргюзген харифле къайсыладыла?

5. Тунакы тауушла ненчадыла? Аланы кёргюзген харифле къайсыладыла?

6. Алфавит деб неге айтылады? Къарачай алфавитде ненча хариф барды?

297. Окъугъуз.

Сабийле совет халкъны тамбласыдыла. Бизни Ата джуртда алагъа кёб эс бёлюнеди. Хар шахарда сабийлеге джангы яслиле, пионер юйле, къалала ишленедиле. Дуниягъа белгили пионер лагерле къураладыла. Совет сабийле коммунизмде джашарыкъдыла.

1. Сёзде ачыкъ тауушланы табыгъыз.
2. Ачыкълада къатыланы, джумушакъланы айырыгъыз.
3. Сёзде тунакы тауушланы табыгъыз.
4. Тунакылада зынгырдауукъланы, сангыраулары айырыгъыз.

§ 56. Сёз.

298. Бу соруулагъа джууаб беригиз:

1. Сёзню бёлюмю деб неге айтадыла?
2. Сёзню тизгинден тизгинге къалай кёчюрюрге керекди? Кёчюрюню джорукъларын айтыгъыз.
3. Сёзде ненча бёлюм болады?

299. Сёзлени бёлюб джазыгъыз.

Юлгю: *ша-хар-ла*.

Шахарла, тенгиз, Джёгетей, космонавт, спутник, космос, ачхычла, чалкъычы, айланма, секиртме, колхозчу, устаз.

§ 57. Сёзню къурамы.

300. Бу соруулагъа джууаб этигиз.

1. Тамыр деб сёзню къаллай кесегине айтылады? Юлгюле келтиригиз.

2. Аффикс деб а къаллайына айтылады? Юлгюле келтиригиз.

3. Аффикслени ненча тюрлюсю барды? Сёз тюрлендириучю аффикследен юлгюле айтыгъыз. Сёз къураучуладан да келтиригиз. Бир тамырлы сёзле табыб айтыгъыз.

301. Сёзлени тамырларындан аффикслерин айырыб джазыгъыз.

Юлгю: *Адам-ла бек эртде-ден бери, джер-ден джулдуз-лагъа къалай уч-аргъа бил-мей, кёб кюреш-гендиле.*

Адамла бек эртдеден бери, джерден джулдузлагъа къалай учаргъа билмей, кёб кюрешгендиле. Кёкге чыгъаргъа шарла, тюрлю-тюрлю учхучла ишлегендиле. Джулдузлагъа учаргъа талпыгъандан, кёб джомакъ джарашдырыб айтхандыла.

К. Э. Циолковский, орус алим, космосха джиберирге ракета ишлеб башлагъанды. Алая ол, муратына джеталмай, ёлгенди. Энди уа совет алимле, инженерле, ишчиле джерни тегерегине талай спутник ийгендиле.

Совет офицерле-лётчикле Ю. Гагарин, Г. Титов, А. Николаев, П. Попович, В. Быковский, Ата джуртубузну джигер кызы В. Терешкова, дагъыда башхала космосха учуб келгендиле.

Биз Ата джуртубузда коммунизм къурайбыз. Джулдузлагъа да барыб келирле бизни джигит космонавтларыбыз.

§ 58. Ат.

302. Бу соруулагъа джууаб беригиз:

1. Ат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?
2. Ат къаллай соруулагъа джууаб болады?
3. *Ким?* деген соруугъа къаллай атла джууаб боладыла?
4. *Не?* деген соруугъа къаллай атла джууаб боладыла?

303. Тюз атла бла иелик атланы, энчи атла бла тукъум атланы табыгъыз. Аланы санларын, болушларын айта джазыгъыз.

Волга, Къобан, Джингирик, адамла, юй, орам, устазым, партасы, китабынг, Москвабыз, аталары, юйлеригиз, Къумуш Джѳгетей, Москвада, Учкуландан, Худесге, Ташчыны (магъаданы), Ташчыны (кѳрдюк), юйюмден, партангда, китабынга, ачхасыны.

1. Юч бетни да иелик аффикслерин эсигизге тюшюрюб, бирлик бла кѳблюк санда джазыгъыз.

2. Иелик атланы болуш сорууларын бирлик бла кѳблюк санда эсигизге тюшюрюб джазыгъыз.

§ 59.

304. Бу соруулагъа джууаб беригиз:

1. Сыфат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

2. Тюз сыфатла къаллай сыфатладыла?

Юлгюле келтиригиз, джазыгъыз.

§ 60. Алмаш.

305. Бу соруулагъа джууаб этигиз:

1. Алмаш деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

2. Бетлеучю алмашла къайсыладыла?

3. *Мен, ол, сиз, ала* деген бетлеучю алмашланы болушлагъа салыгъыз.

§ 61. Этим.

306. Бу соруулагъа джууаб беригиз:

1. Этим деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

2. Этимни ненча заманы барды? Къайсыладыла?

3. Этимни ненча бети барды? Къайсыладыла?

4. Этим санлада тюрленемиди?

5. Этимни джегилиюу деген неди?

307. Окъу деген этимни бусагъат заманда, бирлик бла кёблюк санлада джегилиюн этигиз.

308. Назмуну окъугъуз, джазыгъыз. Бусагъат замандагъы этимлени тюблерин сызыгъыз, бетлерин, санларын айтыгъыз.

ЭЛЕКТРИЧЕСТВО.

Бёледиле мени ишчи бла элли,
Ёсеме мен терк, деменгили.
Кёкде шыбыладан жарыкъ джанама,
Сабан сюреме, таш арытама,

Джюкле ташыйма, нюрча жарытама,
Заводда, фабрикада моторла бурама,
Джюзле бла джулдуз болуб джанама,
Социалист джуртубузгъа бек къууанама.

309. Бу соруулагъа джууаб этигиз.

1. Этимни озгъан заманыны ненча тюрлюсю болады?
Къайсыладыла?

2. *Джаз* деген этимни озгъан заманда джегилиюн бирлик бла кёблюк санлада этерге боламыды? Этиб кёрюгюз.

310. Джырдан юзюкню окъугъуз, джазыгъыз, озгъан замандагъы этимлени тюблерин сызыгъыз, бетлерин, санларын айтыгъыз.

Чартлаб чыкъдым чынгыл къаяны башына,
Мыдахлыкъ келди Гезох улуну джашына.
Тёгерегим тул-тубан болду, чарс болду,
Акъ маралым мени аллымдан тас болду.
Армау болуб, бир кесекни олтурдум,
Кийигиме былай хапар мен сордум...

311. Бу соруулагъа джууаб этигиз.

1. *Сал* деген этимни боллукъ заманда джегилиуюн бир-лик бла кёблук санлада этерге боламыды?

2. *Буз* деген этимни боллукъ заманда джегилиуюн бир-лик бла кёблук санлада этерге боламыды? Этиб кёрюгюз.

§ 62. Санау.

312. Айтымланы окъугъуз. Санауланы тюблерин сыза, сёзле бла джазыгъыз.

1951 джыл совет адамла космосха 3 ракетаны джибергендиле. 1-чи ракетаны 2 январда джибергендиле. Аны арт ступенини ауурлугъу 1472 килограмм эди.

12 сентябрда экинчи ракетаны Айгъа айландырыб джибергендиле. Ол 14 сентябрда Айгъа барыб тюшгенди. 4 октябрда Айны тегерегине айланырча 3-чю ракетаны ийгендиле. Аны арт ступенини ауурлугъу 1553 килограмм болгъанды.

313. Назмуну окъугъуз, джазыгъыз. Боллукъ замандагъы этимлени тюблерин сызыгъыз, бетлерин, санларын айтыгъыз.

Уянырла тенгизле,
Таула, тюзле, къобанла.
Джуртну сакъларгъа бизде
Миллионла къобарла.

Тенгнге кёрюб, къучакълай,
Шкогуму алырса,
Къара чачынг тозурай,
Арт урушха барырса.

1. Санау деб неге айтадыла?
2. Санаула ненча къауумгъа юлешинедиле?
3. Санчы, тизгинчи санаула деб неге айтадыла?

314. Башындагъы текстден санчы, тизгинчи санаулары айырыб джазыгъыз.

Ю лгю:

Санчы санаула: эки...

Тизгинчи санаула: экинчи...

§ 63. Сёзлеу.

315. Сёзлеулени тюблерин сыза, точкалары орунларына соруула сала джазыгъыз.

МАЙДА.

Май айда кюнле джылы (...?) боладыла. Бир джолда (...?) мен Солтан бла чегетге баргъан эдим. Къанатлыла терекни бутакларына къонуб, ариу (...?) джырлай эдиле. Терекле да бек омакъ (...?) джасанган эдиле. Солтан мени къулагъыма акъырын (...?) шыбырдады. Ол меннге тѣбентин (...?) къачыб баргъан къоянчыкъны кѣргюздю. Биз анга сейир (...?) болдукъ. Ариу хауаны эркин (...?) солуб, юй-юбюзге акъырын-акъырын (...?) келдик.

1. Сёзлеу деб неге айтадыла?
2. Сёзлеуле къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

316. Берилген сёзлеу бла айтымла къураб джазыгъыз.

Сёзлеуле:

Былтыр, быйыл, бусагъат, ингирде, огъартын, тѣбентин, джертин, исси, джылы, сууукъ, ариу, кемсиз.

§ 64. Айтым.

317. Хапарчыкыны окъугъуз. Айтымланы айыргъыз, джазыгъыз.

БИЗНИ АТА ДЖУРТУБУЗ.

Биз Ата джуртубузну сюебиз. Биз аны учсуз-кыйырысыз тюзлерин, аны уллу чегетлерин, аны ариу мийик таулары, уллу суулары, аны сахарлары, совхозлары, колхозлары сюебиз. Бизни Ата джуртубузну хар бир мюйюшчюгю, бизден не узакъда болса да, бизге багъалыды, джууукъду.

Бизни Ата джурт джангы, джарыкъ джашау къурагъан совет халкъланы уллу юйюрюдю. Миллионла бла совет адамла джерни тубюнде эмда ичинде, тарлада, тенгизледе эмда суулада, суу тубюнде, къум тюзледе, тундралада къадалыб, баш бурмай ишлейдиле.

1. Айтым деб неге айтадыла?
2. Айтымны члени деб неге айтадыла?
3. Айтымны къаллай членлерин билесиз?
4. Айтымны биртукъум членлери деб къаллай членлерине айтадыла?
5. Текстде айтымны биртукъум членлерин табыб, тублерин сызыгъыз.
6. Ала айтымны къаллай биртукъум членлеридиле (башчыламыдыла, хапарчыламыдыла, сансыз членлемидиле)?

318. Биртукъум башчылары, биртукъум хапарчылары, биртукъум сансыз членлери болгъан айтымла джазыгъыз (окъуу китабыгъыздан).

319. Берилген бош айтымладан къош айтымла къураб джазыгъыз.

1. Май ай келди. Терекле келбет алдыла. 2. Джай джыяды. Къыш ашайды. 3. Окъугъуз сиз талмай, эрикмей. Сиз-

ден врачла, инженерле чыгъарла. 4. Сиз окъугъан усталыкъла, билимле адамлагъа джарарла. Ала сизге уллу бюсюреу этерле. 5. Ашхам болду. Биз Минги Тауну тюрбюне джетдик. 6. Заман кюнюн керексизге бош ашырмаз. Къуру къыш не джай болуб, алай турмаз. 7. Къышхы кече, сууукъ кече сызгъырады джел. Джигер солдат, сауут алыб, сюеледи таукел.

1. Бош айтым деб неге айтадыла?
2. Къош айтым деб неге айтадыла?
3. Къош айтымда къаллай байламла джюрютюледиле?

320. „Джай“ деген темагъа сочинение джазыгъыз. Сочинение-гизде бош эм къош айтымла тюрбесинле.

321. Керекли тыйгъыч белгилени сала, текстни джазыгъыз.

1. Джел атханды шош тенгизге мыллыгын толкъунла да суу джагъаны тюрелле. Тенгиз биледи хыны джелни къылыгъын адамла уа не этсинле—кюрелле. 2. Ленин десек, къууанады джюрегибиз кюрюбюзге да джетмейди айтхан тилегибиз. Ненча тилде сени атынг айтылады окъууунг да китаблагъа басылады Ленинизмге кекде джерде тыйгъыч джокъду артыкълыкъны уа джанын алгъан кюрлю окъду. Космосха джол салгъанды Ленинни аты партияны кюрлундады Ленинни анты толуб да барады хар бир осияты бизни уа учундурады Ленинни сыфаты.

§ 65. Айлану. Туура сёз.

322. Керекли тыйгъыч белгилени сала, нек салынганларын айта джазыгъыз.

Эртде-эртде бир къушну баласы болгъанды. Ол аны уясындан чыгъармай ашатханды ичиргенди ёсдюргенди. Джумушакъ тюркюр табса да алыб келиб, аны тюрбюне тешёб тургъанды. Мюрзеу бюртюрк эт кесекчик табса да анга кел-

тириб къабдыргъанды. Аны бла бирча ол хауада къалай учарын уяда айтыб сѣз бла юретиб тургъанды. Бир кюн къуш балачыкъ тилегенди Анам меннге эркинлик бер кесим да учалыкъма. Сен балачыгъым акъыл-балыкъ болмагъанса менсиз учсанг сабийле таш бла уруб тюшюрюб къоярыкъдыла. Алая сен джанчыгъым учаргъа бек талпый эсенг бюгюн бир сынаим деб къуш баласын кенг хауагъа алыб чыкъгъанды...

1. Айлануу деб неге айтадыла?
2. Туура сѣз деб неге айтадыла?
3. Айланууда, туура сѣзде къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла?
4. Айланууланы, туура сѣзлени тюблерин сызыгъыз.

223. Суратха къараб, сочинение джазыгъыз.

РАХАТЛЫКЪ ЮЧЮН.

ОРФОГРАФИЯ СЁЗЛЮК

А

Автобус
автомобиль
автор
агроном
агъач
агъашчы
ажым
азчыкъ
айтыр-айтмаз
айры-чѣб-башы
айю
акътуякъ (акъ
туякълы)
алтаулан
амма
аманбѣрк
(аман бѣрклю)
анда-мында
анга
аппа
аптека

артист
ата-ана
ахуюл
ачха-мачха
аякъ.

Б

Бара-бара
баппу
бешеулен
Бештау
Бийчесын
бир-бир
бир-бирине
бише-бише
больница
боппа-бош
бурун
бусагъат
бухгалтер
буфет

бюгече
бюгюн
бирсиюн.

В

Вожатый
врач.

Г

Гаммеш
гардош
гаптеш
гебен
гергеджыз
Гюрюлдеуюк.

Д

Дагъыда
дежурный
демонстрация
диктант

директор
документ
дуккул-дуккул
дуния
дуппукъ
дыгъар-дугъур.

Дж

Джангы
джатыб-къобуб
джаш-къуш
дженг
дженгнге (бер.
болуш)
джетер-джетмез
джууукъ-тенг
джыйырма
джыяргъа
джюген
джюрек.

Ё

Ёгюз
ёкюл
ёмюр
Ёребаш.

З

Завод
задачник
зыкъы
зыраф

И

Иги-иги
игиден иги
ие
ийнан
ийлерге
ийне
ийнек
илипин
имбаш
инженер
интернационал
ингир
ирк
ичеги

К

Келейик
кели
кели баш
кесгин
кийинирге
командир
космонавт
кёгет
кёгюрчюн
кёпюр
клиса.

Къ

Къаракъаш
къара къашлы

къараууз
къаннга (бер.
болуш)
къанга
къой-мой.

М

Маллыкъ
манга
марал-чёб-башы
меннге (бер. бо-
луш)
милиционер
Минги Тау
мыйы
мынчакъ.

О

Оналты
онбеш
онджети
онеки
онтёрт
оннга (бер. бо-
луш)
онгнга (сёзлеу)
онсегиз
онтогъуз.

П

Пелиуан
правительство

Р

Революция
революционер.

С

Сабаннга (бер.
болуш)

санга
сараякъ (къош
сёз)

сегизджюз

сеннге (бер. бо-
луш)

схарла.

Т

Танг
тангнга
тарбууун
тенгиз

тенг
тенгнге (бер. бо-
луш)

терс-тюз

тёнгек

тёртджюз

тогъузджюз

тукъум-джууукъ

тууар-мууар.

Ф

Фаризат
Фатеген
фонарь

Э

Эгеч-къарнаш

экеулен

экиджюз

эниш

энишге

эчки-мечки.

Ю

Юйюр

ючджюз

юч минг.

БАШЛАРЫ

АЛ КЛАССЛАДА ОҚУЛГЪАННЫ ҚЪАЙТАРЫУ

§ 1. Тауушла бла харифле	5
§ 2. Сёз	7
§ 3. Тилни кесеклери	10
§ 4. Айтым	11

СЁЗ.

§ 5. Сёзню къурамы	12
§ 6. Сёзню тамыры	13
§ 7. Бир тамырлы сёзле	14
§ 8. Сёзню аффикси	15
§ 9. Джангы сёзле къурау	18
§ 10. Магъаналары джуукъ эмда къаршчы сёзле	20
§ 11. Қъош сёзле	22
§ 12. Тилни кесеклери	23

АТ

§ 13. Атны магъанасы	24
§ 14. Тюз эмда иелик атла	26
§ 15. Атны болушлары	28
§ 16. Тюз атланы джалгъаныулары	29
§ 17. Иелик эмда тамамлаучу болушла	34

СЫФАТ

§ 18. Сыфатны магъанасы	36
§ 19. Тюз сыфатла	38

АЛМАШ

§ 20. Алмашны магъанасы	39
§ 21. Бетлеучю алмашла	41
§ 22. Бетлеучю алмашланы джаягъанулары	42

ЭТИМ

§ 23. Этимни магъанасы	47
§ 24. Этимни заманлары	48
§ 25. Этимни джегилиюю	50
§ 26. Этимни бусагъат заманы	52
§ 27. Этимни озгъан заманы	55
§ 28. Боллукъ замаң	58
§ 29. Этимни айтымда къуллугъу	62

САНАУ

§ 30. Санауну магъанасы	64
§ 31. Санчы санаула	66
§ 32. Тизгинчи санаула	67
§ 33. Санауланы тюз джазыу	70
§ 34. Къайтарыу	72

СЁЗЛЕУ

§ 35. Сёзлеуню магъанасы	74
§ 36. Сёзлеулени тюз джазылыулары	79
§ 37. Къайтарыу	80
§ 38. Байлам.	82
§ 39. Къайтарыу	85

АЙТЫМ

§ 40. Айтымны юсюнден окъулгъанны къайтарыу	86
§ 41. Айтымны баш членлери	87
§ 42. Сансыз членле	88
§ 43. Толтуруучула	89
§ 44. Ачыкълаучула	89
§ 45. Болумла	90
§ 46. Джайылмагъан эмда джайылгъан айтымла	92
§ 47. Айтымны биртукъум членлери	94
§ 48. Къайтарыу	95
§ 49. Бош эмда къош айтымла	97
§ 50. Да, эмда байламлары болгъан къош айтымла	99
§ 51. Не, неда, бир, бир да байламлары болгъан къош айтымла	100
§ 52. А, алай а, уа байламлары болгъан къош айтымла	101
§ 53. Айлануу	104

ТУУРА СЕЗ

§ 54. Туура сөздөн хапар берю	107
-------------------------------	-----

КЪАЙТАРЫУ

§ 55. Тауушла бла харифле	112
§ 56. Сөз	113
§ 57. Сөзю кьурамы	113
§ 58. Ат	114
§ 59. Сыфат	115
§ 60. Алмаш	115
§ 61. Этим	115
§ 62. Санау	117
§ 63. Сөзлеу	118
§ 64. Айтым	119
§ 65. Айланыу. Туура сөз	120
Орфография сөзлюк	122

*Суюнчев Ханафий Идрисович,
Эльканов Магомет Казиевич*

КАРАЧАЕВСКИЙ ЯЗЫК

Грамматика, правописание, развитие речи

Учебник для 3 класса

На карачаевском языке

Редактор А. Дж. Баучиев
Художники В. А. Коретко, Ф. И. Марков
Худ. редактор М. П. Бертник
Тех. редактор М. Ф. Перепадя
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 30-VI-1977. Подписано в печать 5-IX-1977 г.

Формат 70x90 ¹/₁₆. Физ. п. л. 8. Усл. п. л. 9,36.

Уч. изд. п. л. 5,42.

Заказ № 2806. Тираж 5000 экз. Цена 13 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
г. Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная типография
г. Черкесск, Первомайская, 47.

86552

13 к.